

શાપ સંભ્રમ

અને

બીજી કવિતાઓ

રચનાર :

નર્મદાશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ

પ્રકાશક :

શ્રી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની, લીમીટેડ

મૂલ્ય રૂ. ૧૨-૦૦

ઈ. સ. ૧૯૨૫.

વિ. સં. ૧૯૮૨

स्व. मातापिताने

અનુક્રમશિકા

— ૦ —

૧	અશ્રુતિ શ્રવણ	...	...	...	પૃષ્ઠ ૧૧
૨	હૃદયમાન પ્રકૃતિ	...	...	...	" ૩૫
૩	ક્રમમાંથી ક્રમ થાય	...	...	...	" ૧
૪	તપોવન	...	...	...	" ૧૩
૫	દુઃખભાર	...	...	...	" ૩૩
૬	નિર્જન	...	...	...	" ૩૧
૭	નિવાપાંગલિ..	...	...	...	" ૧૦
૮	પત્ર	...	...	...	" ૩૦
૯	પુષ્પ બાણવિલાસ	...	...	...	" ૧૬
૧૦	પ્રતાપ અને શક્તિસિંહ	...	...	...	" ૪૫
૧૧	પ્રેમ ચામના...	...	...	...	" ૪૧
૧૨	માનુષ	...	...	...	" ૪૩
૧૩	મેઘનાદ	...	...	...	" ૪
૧૪	વાવેરાત્રી	...	...	...	" ૩૭
૧૫	વિધિને	...	...	...	" ૨૨
૧૬	શાપ સંભ્રમ.	...	...	...	" ૨૩
૧૭	શીલરક્ષા	...	...	...	" ૮
૧૮	શુષ્ક વૃક્ષ	...	...	...	" ૩
૧૯	સિંહનાદ	...	...	...	" ૬
૨૦	સ્મરણ બાધા.	...	...	...	" ૨૭

પ્રવેશક.

“કાન્તમાલા”ને માટે કવિતાઓ મેળવતાં મેળવતાં આ સંગ્રહમાંની ‘શાપસંભ્રમ’ જોવામાં આવી ત્યાં સુધી આ જીગતા કવિ કે તેમની કાષ્ઠકૃતિ મહારા જાણવામાં નહીં. (“કરું ભાવ સહીત પ્રદાન અંજલિ કરું હું એ મિત્રને” અને “પ્રદાન સહ ભાવ અંજલિ તણું કરું મિત્રને,” એ પંક્તિઓ જે પ્રાસંગિક અભિનંદનની છેલી પંક્તિઓ છે, તે કવિતાઓ એ મંગલ પ્રસંગ પછી થોડા સમયમાં કાષ્ઠ પ્રશ્નોરા મિત્ર પાસેથી જોવા-સાંભળવામાં આવી હશે; અક્ટોબર ૧૮૯૦ થી અક્ટોબર ૧૮૯૬-વિ. સં. ૧૯૪૭-પર સુધીમાં હું વારંવાર મણિલાલને ત્યાં વડોદરે જતો,* અને પુષ્કળ રહેતો, તે દરમિયાન હંદરચના, કવિતાનો આત્મા, ભવભૂતિ ‘નાટક લખું છું’ એ હકીકત પોતેજ વારંવાર ભૂલી જાય છે-ઉત્તરચરિતમાં તો ખાસ, એવીએવી અમારી બહુરૂપી અનાદ્યનંત ચર્ચાઓમાં કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર, અને જટિલ [જીવરામ લક્ષ્મીરામ દ્વે]† સાથે, એક એ વખત, આ કર્તા પણ હાજર હશે; ‘ચંદ્ર’ વગેરે તે કાળનાં માસિકોમાં એમની કાષ્ઠકાષ્ઠ કવિતા જોવામાં આવી હશે: એ સર્વ હું છેક જ ભૂલી ગયેલો.) ‘શાપસંભ્રમ’ જોઈ અને પસંદ કરી, ત્યારે આ કર્તાની બધી કૃતિઓ ભેગી કરીને ચોપડી રૂપે પ્રકટ કરવા રા. રા. લાલ લાલશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટને મેં આગ્રહ કર્યો. એમના દિલમાં પણ અનુકૂલતાએ એ કાર્ય કરવાનું તો હતું જ. એઓ પોતાના વડીલ બંધુ તરફનું એટલું બાકી

---

* એ વર્ષના છેલા છ માસ તો હું પણ વડોદરાવાસી હતો, ત્યાં કેલેન્ડરમાં કામચલાઉ પ્રેફેસર નીમાયલો હોવાથી.

† એઓ પોતાનું નામ જીવનરામ લખતા થયા મોડા; દ્વેને બદલે કોંગેળ તળે સહીમાં દ્વિવેદી પણ કાષ્ઠકાષ્ઠ વાર

રહેલું કંઈક અદા કરવામાં જરા ખંચાયા કરતા હતા, તેનું કારણ એ જ. કે કર્તાએ પોતાની કૃતિઓની પોતા પાસેની નકલો, મૃત્યુ થયું તે પહેલાં મહિનાઓ સુધી એમને ઘણી જ્વાનિ રહી તેના કાંઈ આવેશમાં, ફાડી નાખેલી હતી; જેમાંની કેટલીક, જે સારામાં સારી હતી તે, ક્યાંય છપાઈ પણ ન હતી, એટલે એ તો ગઈ, તે ગઈ જ, હવે કાંઈ રીતે પણ પાછી મળવાનો સંભવ સરખો ન હતો.

જે આમ નાશ પામતાં રહી ગઈ તે આ ચોપડીમાં આપવામાં આવે છે. એ સર્વમાં ‘શાપસંભ્રમ’ જ ઉત્તમ છે. અને ‘વસંતવિજય’ પ્રકટ થયા પછી તેના જેને અનુકરણો થયાં છે તે સર્વમાં પણ એની હારમાં મૂકવા લાયક કાંઈક જ હશે. પસંદ કરેલા પ્રસંગના નિરૂપણમાં ડગલે ડગલે મનોહર ચિત્રમયતા (picturesqueness પિક્ચરસ્કનેસ) છે; દરેક ચિત્ર સુરેખ, લાવવાહી, ખુલ્લી રોશનીમાં દીપતું, અને અસરકારક છે. આખી કૃતિમાં જરાકે ખૂંચે એવાં એ જ વાનાં જણાય છે. (૧) “પડ્યો ત્યાં તો નીચે.....” એ સ્થળે સૂચિત વિહારચિત્ર અતિઊંઘાડું ગણવું પડે એવું છે નહીં વારુ? કે મૃગમૃગી જેવાં નિર્દોષ પ્રાણીઓના વિહારવર્ણનમાં મર્યાદામાં રહેવાનું એટલું આવશ્યક ના જ ગણાય? (૨) ખીનું ખૂંચે છે આ,—“દુઃખાબ્ધીમાં.....યોગ્ય દંડ” એ છપંકિતઓમાં કર્તાનું વક્તવ્ય શું છે તે એ પછીની “જગી જોતાં.....” એ એ પંક્તિ ઉપરથી જ આપણે ઘટાવી લેવું પડે છે. લગભગ દરેક પંક્તિ મોતીની સર જેવી આંખને વશીકરણ કરે એવી હોય, તથાપિ વસ્તુના ઘાટમાં જ આમ કાંઈ ઠેકાણે અણુ-ધડ અંશ રહી જતાં, આખી કૃતિનો પ્રસાદ કંઈક ખંડિત થાય છે. સર્જક કદપના, રસની મહાઊતર અને જમાવટ, છદોમાધુર્ય, ભાષાશક્તિ, સર્વે કરતાં સંકલનાનું મહત્ત્વ મહડે, એ સત્ય આવો કાંઈ સંકલનાદોષ રહી જતાં ખીજ સર્વે ગુણ કંઈક શીકા પડે છે તે આપણને પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે જ આપણે સમઝી શકિયે છિયે.

‘અશ્રુતિશ્રવણુ’ એ કવિતા ‘અદૃષ્ટિ દર્શન’ અને ‘અગતિગમન’ની જ ન્હાની બહેન છે. વળી ‘શાપસંભ્રમ’માં ત્રીજી કડીમાં, આ કવિતામાં, તેમ જ ‘પત્ર’ અને ‘દુઃખભાર’માં, શ્લોકભંગ, વૃત્તમિશ્રણ, રૂઢ છંદને

નવતર રૂપમાં જોવાની ખાસ, વગેરે પ્રયોગવિલાસ ધ્યાન ખેંચે છે, તે પંથુ 'વચ્ચો હૈયે ત્હારે', 'તિમિરાશયના ગહને પડતાં', 'વદને બહુ નીર ભરાય સંખે,' કે એને મળતા પ્રયોગો પ્રથમ રચાયા તે વેળાએ તેમની અધિકારી આહુકો ઉપર કેવી જાદુ અસર થઈ હશે તેની સાક્ષ પૂરે છે. 'માનુષ' અને 'ઉદયમાન પ્રકૃતિ'માં ફેર માત્ર છંદનો છે; એ કવિતાઓ પાસુ છંદોના બલાબલ ગુણાવગુણ વિશે કર્તા એક જિજ્ઞાસુ પ્રયોગખોર હતા, તેનો જુદી જાતનો પુરાવો છે. શબ્દરચના અને વાક્યઘટનામાં પણ આ ન્હાના સંગ્રહ-માંની કવિતાઓમાં કલા પ્રેમીને સહજ સ્વતંત્ર વૃત્તિ જોવામાં આવે છે. એવી વૃત્તિ કેટલી મર્યાદામાં હોય ત્યાં લગી ભૂપણ ગણાય, ઉપરાંતની તે ઉચ્છૃંખલતા રૂપ દ્વંપણ ક્યાંથી ગણાય, એવાએવા સવાલ વાદ્યસ્ત છે અને રહેવાના જ. ખંડ કરનાર છવ વ્યર્થ ખંડમાં ય તે કઈક કઈક સજ્જન પ્રેરણાના અંકુર જુવે છે; રૂઢિપાલનના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓમાં પણ કઈક કઈક નિર્ણવતા અને અ-લાવણ્ય*થી કંટાળે છે. આ મહા વિપયનો આ કર્તાની તુલના કરવામાં આપણને જરૂરી અંશ એટલો જ છે કે કલામાંથી જ કલાનિયમન સ્વયમેવ પ્રકટે છે; કલાકાર શીખાઉ હોય છે ત્યાં લગણુ જ સ્વતંત્ર વૃત્તિઓ અતંત્રતા એટલે અકારણ સ્વછંદી નવાઈની ખાતર જ યોજાતી નવીનતાનાં દુષ્ટ રૂપ લે છે; કલા ઉપર હાથ બેસતાં અને કલ્પનાની તથા સૌંદર્યવૃત્તિની વાણીના વાહન ઉપર રંગ જામતાં, એ અસંખ્ય અને અતંત્ર અને અપકૃત સ્વતંત્રતાઓ ધણુંખરું અમુકઅમુક ઢાળામાં પડતી આવે છે, અને શૈલીની વિશિષ્ટતામાં પરિણમે છે.

જે છે તે કવિતાઓને સામગ્રી જોતાં, આ કર્તા ત્રણ જુદાજુદા પ્રવાહમાં ન્હાતાન્હાતા પોતાનું વિશિષ્ટ કવિત્વ વિલસાવતા વિકસાવતા અને સાધતા જોવામાં આવે છે. 'કમમાંથી કમ થાય,' 'નિવાપાંજલિ,' 'સિંહનાદ,' વગેરે કૃતિઓ દલપતશાહ છે. કલાપી, મણિશંકર, દામોદર ખોટાદકર, રા. રા. અમરદેશર ખખરદાર, વગેરેએ પણ કવિપણના મંગલાચરણમાં દલપતશાહ રચનાઓ લખેલી એ જાણીતું છે.

* લવણ-મીઠું, રસકસ-નો ગુણ તે લાવણ્ય; એ ગુણનો અભાવ તે અ-લાવણ્ય.

‘સારી ચોપડીઓ શોભાળ,’ ‘રચ્યા છે રુંડા છંદ દલપતરામે,’ વગેરે રચનાઓ
 જાની કવિતા લેખે નિશાળોમાં બજા હોય, તે હીનલાઝ્ય ગમતાના છાન્દસ-
 ઝોને તામે ખીછ તરેનું ગંગાગરબુ સાંભવે પણ નહીં. ખીન્ત પ્રવાહને
 હું મધ્યકાલીન કહું છું. કાલિદાસ સાથે ભવબુનિનોદ કાલિદાસભવગૃતિ
 સાથે ગાય અને પંડીના કવિઓનો, કે મદાસારન રામાયણ સાથે ભાગવતનો
 મુકાબલો જ ના થાય. મધ્યકાલીન સંસ્કૃત કવિઓની રસદષ્ટિ જ એકથી
 વધારે રીતે દૃષ્ટિ અને કિતરતી, એ જાન પાશ્ચાત્ય વિચારોના અમલની
 સાથેસાથે જ આપણે વર્ણી લીધેલું છે અને વધ્યું છે. આપણા શાસ્ત્રીઓને
 આ દષ્ટિ હતી જ નહીં. દહ્મ પદ્ય જે ‘દા’ આપણા પરંપરાપ્રાપ્ત કાવ્યા-
 લંકારશાસ્ત્રોમાં પિદ્ધાન થાય છે. તેમને આ વિવેક નથી જ સમજાતો,
 બક્યાદ જ લાગે છે. સ્વ. નર્મદાસંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ એમની વિદ્યાવિલાસી
 જાતિના શાસ્ત્રીઓની છાયા તળે પણ આવેલા. અને સ્વ. હરિ હર્ષદેવ.
 બાલાસંકર, દોલતરામ પંડ્યા, અને રા. રા. કેસવ હર્ષદેવ અને રા. રા.
 મણિલાલ છાપારામ જેવામાં પણ આ મધ્યકાલીન કવિતાદર્શના અંશ, અથવા
 (અંશ નહીં ત્યાં) આચુસાર અને પદ્ધતિ, પદ્ધતિ આવે છે. આ સંગ્રહમાં
 પુષ્પવાળવિલાસનું સમશ્લોકી ભાગાંતર છે તે આ મધ્યકાલીન પ્રવાહમાંનો જ
 પાલો છે. એ જ રુચિતંત્રની અસર ખીછ કૃતિઓમાં પણ જણાય છે.

અને ‘શાપસંભ્રમ,’—અપૂર્ણ રહેલી ‘પ્રતાપ અને શક્તિસિદ્ધ.’ વગેરે
 કવિતાઓમાં, તેમ કર્તાની ભાષા છંદરગના આદિમાં—આપણે જોઈ ગયાં
 તેમ, નવીન પ્રવાહ તરફ પણ એ દેટલા તો આકર્ષાતા હતા તે જોઈ શકાય છે.

અને ‘શાપસંભ્રમ’ના કર્તાને માટે ખાતરીથી કહી શકાય છે,
 કે આ જાણે પ્રવાહના સંભેતનની કઈકઈ અપૂર્વ અને અમરલીલાવતી
 કૃતિઓ પણ આ જિગતા સર્જક સર્જ શકત, એમનું શરીર આટલું ‘બધું’
 જોડું શીર્ષ થયું ન હત તો.

નર્મદાશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ.

જન્મ: સં. ૧૯૩૦
ગ્રાવણ મુઠી ૯.

અવસાન: સં. ૧૯૫૫
ચૈત્ર મુઠી ૯.

બંધુસ્થાનદર્શન

(મંદાકાંતા)

ચારે પાસે નજર કરતાં શૂન્ય સર્વે જણાય,
વીલો વીલો રખડું સઘળે ક્યાંઈ ના શાંતિ થાય;
ઝાંઝે દા'ડે પણ હૃદયમાંથી ખસી એ ન મૂતિ,
જોઈ તારાં સકલ હમણું સ્થાનને થાય પૂતિ.—૧

સાથે ખેસી કવન મધુરાં બોલતો બંધુ તે ક્યાં,
ને ક્યાં આવાં હૃદયહિણ સૌ ગ્રામ્ય કેરા પ્રસંગ;
મિત્રો તારા રસિક સઘળા તોય ઝાંખા જણાય,
આવું રે'વું અહલ મુજથી આંહી તે શે ખમાય ?—૨

સીંચ્યું વારી અધિક રમતાં તેહ તારો ગુલાબ,
સુકો વાંકો સુમનહિણ હા તું વિયોગે થયો છે;
ઉઠ્યો ખેડો રમત રમીયો તેહ આ રમ્ય ભૂમિ
ભાસે ભૂંડી સરવ દુઃખના સારવાળી અરે રે !—૩

નર્મદાશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ.

જન્મ: સં. ૧૯૩૦

ગ્રાવણ મુઢી ૯.

અવસાન: સં. ૧૯૫૫

ચૈત્ર સુ. ૧ ૯.

બંધુસ્થાનદર્શન

(મંદાકાંતા)

ચારે પાસે નજર કરતાં શૂન્ય સર્વે જણાય,
વીસો વીસો રખડું સઘળે ક્યાંય ના શાંતિ થાય;
ઝાંઝે દા'ડે પણ હૃદયમાંથી ખસી ઝો ન મૂતિ,
જોઈ તારાં સકલ હમણાં સ્થાનને થાય પૂતિ.—૧

સાથે ખેસી ક્વન મધુરાં ખોત્તો બંધુ તે ક્યાં,
ને ક્યાં આવાં હૃદયહિણ સૌ ગ્રામ્ય કેરા પ્રસંગ;
મિત્રો તારા રસિક સઘળા તેય ઝાંખા જણાય,
આવું રે'વું અહહ મુજથી આંહી તે જો ખમાય ?—૨

સૌંચ્યું વારી અધિક રમતાં તેહ તારો ગુલાબ,
સુકો વાંકો સુમનહિણ હા તું વિયોગે ધયો છે;
ઉઠ્યો ખેડો રમત રમીયો તેહ આ રમ્ય ભૂમિ
ભાસે ભૂંડી સરવ દુઃખના સારવાળી અરે રે !—૩

જો જો બધું ચપલ નયને જોળતા તારલાઓ,
 સામે ઉભો હિમકર હશે શોધવાને મિથે શું ?
 જોણું બધું કહી હું તુજને વર્ષ છે પાંચ વીત્યાં,
 તોયે જાણે મધુર ભણુકા શબ્દના સંભળાય.—૪

શાને બધું મમ મગજમાંથી હજુએ ખસ્યો ના,
 રેવું આવે નિરખી અવ આ અન્ય દા'ડે હસ્યો જ્યાં;
 બધું તું જો પુનિત પગલે ચાલીયો તેહ ભૂ આ,
 પાદપાતો મલીન જનના સાંખી નિશ્વાસતી હા—૫

આભારી છું મરત મીઠડા આવ શોધાવ બ્રાતો,
 બધું કેરા મૃદુલ સુર તે સર્વને કણુ લાઘા;
 આહી આવ્યે મલીન ખસીયા ત્વત્ પ્રસાદે વિચારો,
 શાંતિ ઉડે ડરી હૃદયમાં ત્યાંજ તું દીલ બેઠો—૬

જ્યારે જ્યારે સ્મરણુ તુજનું કેં નિમિત્તેથી થાય,
 ત્યારે હૈયું પુનિત તુજ સંગાનથી શુદ્ધ થાય;
 તારા જેવાં મધુર વચનો સત્ય કે'નાર કોણુ ?
 શુદ્ધિ સ્થાપે લગીર દીલમાં એહવું આંહી કો ના—૭

હોયે તું જ્યાં અમરપુર વા કોઇ ખીજે અવાસે,
 કે હો મારી સમીપ વસતો પ્રેરતો સન્મતીમાં;
 સ્વર્ગો કેરાં અમિત સુખડાં નિત્ય તેનો તું ભોક્તા,
 તેથી બધું રસિક અતિ તો કાવ્ય રેલાવ બહાલા—૮

આજે પચીસ કરતાં વધારે વરસો અગાઉના એક સવારને યાદ કરું છું. સ. ૧૯૫૫ના ચૈત્ર સુદી ૯ નો દિવસ. એ દિવસે પ્રાતઃકાળમાં સાત વાગતાં મારા વડીલ ભાઈએ આ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો. મારા પિતા, મોટા કાકા, મોટા ભાઈઓ અને મારાં માતાં એ સર્વના કદ્દપાંતનો પાર નહોતો. મને તે આંખ આગળ તાદ્રશ ખડું થાય છે અને હજી એ કાળની ગ્લાનિ વિસરી શકતી નથી. એ તેજસ્વી હસમુખો ગૌર ચહેરો, મોટું કપાળ, જીણી આંખો, પ્રચંડ ક્રાયા અને બહાલભર્યો ઘોઘરો અવાજ તે દિવસે હંમેશને માટે અસ્ત થયાં. ફરીથી ઘણીવાર માત્ર સ્વપ્નામાં જ એ જોવા પામ્યો છું. બંને સ્વપ્નાં જ હતાં એ સમજાતું નથી.

મારા સ્વ. ભાઈ નર્મદાશંકરનો જન્મ સં. ૧૯૩૦ ના શ્રાવણ સુદી ૯ ને દિવસે લીલીઆમાં થયો હતો. ગુજરાતી સાત ચોપડી પુરી કરી અગી-આર વરસની ઉમ્મરે અમરેલીમાં અંગ્રેજી ભણવા ગયા. આ વખતે નિશાળના સટીંશીટ્ટમાં માસ્તરે રીમાર્કના ખાનામાં લખ્યું હતું કે “આ છોકરામાં કવિતા કરવાની શક્તિ સારી છે.” અમરેલીમાં એ વખતે હાઈસ્કૂલ નહોતી અને માત્ર પાંચ ધોરણુજ શીખવાતાં તેથી પુરાં કરી ભાવનગર ભણવા ગયા.

દરમિયાન સં. ૧૯૪૩ માં તેર વરસની ઉમ્મરે તેમનાં લગ્ન પછે ગામમાં ભટ્ટ રઘુનાથજી ભવાની શંકરનાં દીકરી મેંઘીબાઈ સાથે થયાં હતાં. આ લગ્નથી સં. ૧૯૫૪ ના કાર્તિક માસમાં એક પુત્ર થયો હતો અને તે સંવત ૧૯૫૬ ના આસોવદી અમાસને દિવસે ગુજરી ગયો હતો.

ભાવનગરમાં મારા ભાઈ રહ્યા ત્યારથી અભ્યાસ કરવાની તેમની વૃત્તિ ઉત્તરોત્તર મંદ થતી ગઈ હતી. સ્કૂલ કે કોલેજનાં પુસ્તકો ઉપર જોટલું ધ્યાન

આપતા તેનાથી ઘણું વધારે ધ્યાન Extra બહારના વાંચન ઉપર આપતા અનેતેથી મેટ્રીકમાં ત્રણ વખત નાપાસ થયા હતા. છતાં અભ્યાસ છોડવાની કોઈ દિવસ ઇચ્છા કરી નહોતી.

મિત્ર વર્ગમાં તેમનું નામ “કવિ” તરીકેજ પ્રસિદ્ધ હતું અને તેમના મિત્રો વગેરેમાં તેઓ ઘણા પ્રીતિપાત્ર હતા.

કવિતા કરવાની તેમની શક્તિ અજબ જેવી હતી. કોઈ પણ વિષય હાથમાં આવે એટલે રમતવારમાં કવિતા લખી નાખે. આવી કવિતાઓનો ઘણો મોટો સંગ્રહ તેમની પાસે હતો. તે બધી કવિતાઓ પોતાના મરણ અગાઉ થોડા માસેજ તેમણે ફાડી નાખી હતી. માત્ર છપાયેલ કવિતાઓજ તેથી જે હાથ લાગી છે તે આ સંગ્રહમાં મુકી શકાઈ છે.

મારા ભાઈનું શરીર ઘણુંજ કસાયલું અને નિરોગી હતું. નાનપણમાં કસ-રતનો શોખ હોવાથી રનાયુઓ ઘણા મજબુત થયા હતા. તેમને કોઈ દિવસ માંદગી આવી નહોતી; માત્ર પાંચ વરસની ઉંમરે ઝેરી તાવ આવ્યો હતો અને સન્નિપાત પણ થયો હતો. એ મંદવાડમાંથીજ એમની આંખ જે બાલ-પણમાં બહુ મોટી હતી તે સહેજ ઝીણી થઈ ગઈ હતી.

મારા પિતાની પ્રીતિ મારા સૌથી મોટા ભાઈ ઉપર અગાધ હોય તેમાં નવાઈ જેવું શું છે? તેમની વૃદ્ધાવસ્થામાં આ ભાઈ તેમને આરામ આપશે અને કુટુંબનો બોલો બધો ઉપાડી ડંશે એવી આશાથી ઘણું ખર્ચ કરી કેળવણી આપી. પણ એ ભાઈનું આયુષ્ય ટુકું જેથી પિતાના શિર ઉપરનો બોલો દૂર કરી ન શક્યા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તેમને દુઃખ તાબું કરાવી ચાલ્યા ગયા. મારા પિતા ત્યાર પછી સત્તર વર્ષ જીવ્યા પરંતુ કોઈ દિવસ ભાઈનું નામ જીભ ઉપર પ્રત્યક્ષ આવવા ન દીધું અને જે કષ્ટ થયું તે ધીરજથી સહન કર્યું. મારાં બાની સ્થિતિ એથી જીદી હતી. એમને તો રત્ન જેવા પુત્રનું મૃત્યુ એ અત્યંત વિષમ ધા પડ્યો અને પોતાના દેહને કષ્ટ આપી આપી પાંચ છ વર્ષમાં પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો

સંવત. ૧૯૫૫ ના ઉન્હાળામાં મારા ભાઈ/ભાવનગરથી રજમાં ઘેર આવ્યા. રસ્તામાં લાડી એ દિવસ ઉતર્યા હતા. ત્યાં સ્વ. કલાપીને પોતાની કવિતાઓ

બોલ્યા. એટલે સૌને ગમરામણ થઈ. મારા મોટાભાઈ માધવજી બાઈ ત્યાં હાજર હતા. તેમણે પરીક્ષા ખાતર કહ્યું કે “હકાભાઈ, તમે બાવનગરમાં મને કેટલા રૂપીઆ આપ્યા છે એ કહો એટલે કાકાને આપી દઈશ” તરત બાઈએ જવાબ વાળ્યો રૂ. ૩૧-૧૨-૦ અને ખરેખર એ રકમ ચોક્કસજ હતી. એમણે પોતે સન્નિપાતનું લક્ષણ પણ દર્શાવવા પુરો યત્ન કરેલો. રામનવમીને દિવસે સવારમાં સૌની સાથે વાતો કરી; દુઃખ ઘટ્યું હોય તેમ લાગવા માંડ્યું. મારા પિતા, બા, વગેરે સાથે બપોળે શપ્તો બોલ્યા. મારાં ભાભીના હાથથી પાણી પીધું, છોકરાનું મોઢું બોળ્યું અને તરત્રુચનો કટકો મોઢામાં મુક્યો અને આંખ ફરી. આ જગત ઉપરથી હંમેશાને માટે બાઈ નર્મદારાંકર પ્રભુરામે વિદાય લીધી—

આજ પચીસ છવીશ વરસથી તેમની આ સંગ્રહમાં લીધેલી આટલી કવિતાઓ ધરેણા માફક સાચવી રાખી છે. એની નકલ કરનાર માણસને કવિતા શું એ ખબર નહીં હોવાથી કેટલીક ગંભીર ભુલો રહી જવા પામી છે. આ નકલ ઉકેલતાં અને એસારતાં ઘણી મુશ્કેલી પડી છે. છતાં ભુલો રહી ગઈ છે એ માટે વાચકો ક્ષમા આપશે.

કવિતાનું ટિપ્પણુ તૈયાર કરવામાં રા. રા. શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર દેવજીરામની પુરતી મદદ લીધી છે. પુષ્પઆણુવિલાસના સ્થોહનું વિવરણુ તો એમણેજ લખી આપ્યું છે ઉપરાંત રા. બલુભાઈ ઠાકોરે પણ ઘણું સ્થળે ન્યાં અર્થ નહોતા એસતા ત્યાં ત્યાં નોંધ કરી આપી હતી તેનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે.

રા. બલુભાઈ ઠાકોરે આ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવા મને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને છપાઈ રહેતાં પ્રવેશક લખી આપવા કૃપા કરી તે ખાતર તેમનો મારા ઉપર અને શુનગતી વાચક વર્ગ ઉપર ઉપકાર થયો છે.

મારા સ્વ. ભાઈ પ્રતિની પ્રેમ અને આદરની લાગણીથી પ્રેરાઈ રા. બાઈ શંકરલાલ કુંવરજી વૈદ્યે—તેમના લગ્ન પ્રસંગે સં. ૧૯૫૨ ના વૈશાખ માસમાં મારા સ્વ. ભાઈ ખાસ હાજર રહ્યા હતા, એ પ્રસંગના મધુર સંસ્મરણ રૂપે પણ આ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવામાં મને સહાય આપેલ છે.

આસો વદી ૯ સં. ૧૯૮૧. } લાલશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ.

આ વરસેન આ સંગેલુ કપાલ રજા પછી મારા વડીલમાઠ દરીસાંદરમાઠ તરફથી જાણ્યું કે “તે નારીની સફળ હાંટી આ ગણાય” એ નામની કવિતા પણ સ્વ. નર્મદસાંદરમાઠની રચેલી છે. તે જુનાં વિજ્ઞાન વિદ્યાસભાથી રા. હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પાસેએ નક્કર દેગવી મોકલી આપી છે, તે આ નીચે છાપી છે:—

કેવી સ્ત્રીનું હવતર સફલ ગણાય ?

વસંતવિહાર વૃત્તમ્.

શીખી સુનીતિ સદુ^૧ પાસથી માન પામી,
જેની સુધીતિ^૨ ઉજળી જનમાંહી જામી;
જેના શુણે પરમ દુપથી દોષ ગાય,
તે નારીની સફલ હાંટી આ ગણાય. ૧.

આપી સુખોદ નિજ બાલકને સુધાર્યો,
હંસાં વડીલ જનનાં સુશુણેથી શર્યાં;
હુખી થતાં ધૃતિ^૩ ન છેડે સુધી સુંગાય,
તે નારીની સફલ હાંટી આ ગણાય. ૨.

જે કે અપ્રમુદ^૪ પતિ હુશુણી ખૂમ હોય,
સપ્રેમ દ્રષ્ટિ થકી તેડતી સાસું તોય;
જેદ, પ્રસન્ન મનમાંહિ રહે સદાય,
તે નારીની સફલ હાંટી આ ગણાય. ૩.

ગાળે^૫ નહિ વખત કુચલીમાં નકામી,
અન્યો સુખોદક રચિલ જુએ^૬ તથાપિ;
ખૂરે^૭ ન ગણ પણ સૌતણું ગુન દ્વાય,
તે નારીની સફલ હાંટી આ ગણાય. ૪.

* વિજ્ઞાન વિદ્યાસ પુ. ૨૩ અંક ૧૦ મને ૧૮૬૨.

૧ સદુ પાસથી=બાબુજીથી. ૨ ધૃતિ=ધૈર્ય, દિગ્મત. ૩ અપ્રમુદ
મૂર્ખ, કશું સમજે નહિ એવો. ૪ ગાળે=ગામઢે. ૫ જુએ=જાણે, મનન
કે. ૬ ખૂરે=ખુરે.

જો કે પતિ ધનિક^૭ આખરદાર હોય,
તેનું નહિ મન વિષે કશું માન^૮ તોય;
રાખે; રહે સહ કુટુંબી હળી^૯ સદાય,
તે નારીની સફલ જીંદગી આ ગણાય. ૫.

આવેલ વિદ્ધ કરી પાર અસંખ્ય વાર,
બહાણું પતિવ્રત ગણી, બની હુશીઆર;
રક્ષા કરી શિયલ કેરી યશસ્વી^{૧૦} થાય,
તે નારીની સફલ જીંદગી આ ગણાય. ૬.

બહાણું ન-અન્ય ગણિયું પતિ સેવનાથી,^{૧૧}
ચૂકી કદાપિ નહિ જોઈ સ્વધર્મ^{૧૨} માથી;
શાણી, મુજાણ, સતિ જે જનમાં કથાય,^{૧૩}
તે નારીની સફલ જીંદગી આ ગણાય. ૭.

અર્થ^{૧૪} સ્થિતિ નિજ વિચારી કરેજ સાચો,^{૧૩}
તે દે દુઝાવસરમાં પતિને દિલાસો;
રાખે પ્રસન્ન પતિ-નર્મદ-ને સદાય,
તે નારીની સફલ જીંદગી આ ગણાય. ૮.

૭ ધનિક ધનવાન.

૮ માન=હું પદ.

૯ હળી=સંપત્તિ.

૧૦ યશસ્વી=પ્રતિમાન.

૧૧ સેવનાથી=સેવાથી.

૧૨ કથાય=કહેવાય.

૧૩ સાચો=સરનો, જોઈતોજ, વ્યર્થ નહિ.

ક્રમમાંથી ક્રમ થાય.

કરી મુકયો છે કાયદો જગદીશે જગમાંય,
ભરેલ માંડી ભરાય ને ક્રમમાંથી ક્રમ થાય.

નાનું વહેન જહાં વહે દહાડે દિન સુકાય,
પાણી ઝોછું થાય ત્યાં ક્રમમાંથી ક્રમ થાય.

હોયે નાનું ગામડું લોક ઉછળી જાય,
જઈ વસે મોટા ગામમાં ક્રમમાંથી ક્રમ થાય.

કુલ્મ હોય પુરો ભર્યો તો તે નહીં છલકાય,
અધુરોજ છલકાય છે ક્રમમાંથી ક્રમ થાય.

હોય સુત ઝાઝા તહીં ઉનો પવન ન વાય,
મરે ખોટના હોય ત્યાં ક્રમમાંથી ક્રમ થાય.

દુઃખ નહીં પૈસાદારને ગરીબ જન દંડાય,
વેઠે છે દુઃખ બાપડા ક્રમમાંથી ક્રમ થાય.

દેશી થોડા હુન્નરો જાણે તે ન કરાય,
તેથી ઝોછા થાય છે ક્રમમાંથી ક્રમ થાય.

અમેરીકા યુરોપમાં લક્ષ્મી વધે સદાય,
 ઘટેછ હિંદુસ્થાનમાં ક્રમમાંથી ક્રમ થાય.
 પુરૂં ભણેલ હોય તો જરાય નહીં ભુલાય,
 અધુરોજ ચુકે સદા ક્રમમાંથી ક્રમ થાય.
 તેલ તણી કોડી ભરી ત્યાંથી ના ઢોળાય,
 વહે કોડીયામાંહીથી ક્રમમાંથી ક્રમ થાય.
 મહાસાગરની માંહી તો મીન કદી ન છુપાય,
 સંતાપે નહેરાં મહીં ક્રમમાંથી ક્રમ થાય.
 થોડા પૈસા મેળવે તેમાંથી હુંટાય,
 નર્મદ તેના ઘરમહીં ક્રમમાંથી ક્રમ થાય.

‘કલ્પના સર્વિ’ નાં મૂલ્ય
હાલ.

શુષ્કવૃક્ષ (અન્યોક્તિ.)

દલ, ફલ, ફુલ, રસ નથી કાંઈ, એ સર્વે પાખી,
શોકજનક દેખાય કાન્તિ-હા કેવી ઝાંખી!
ગહન કાળની ગતિ પ્રથમ સ્થિતિ કેવી સારી,
હશે? અને થઈ આજ દુઃખ કેવી કરનારી! ૧

દિવસેશ્વરકરકલાન્ત વિસામો લઈ છાં પાન્યે,
સુખાનુભવ બહુવાર હશે લીધેલ નીરાંતે;
અનેક તિર્યકકુલો અહીં માળા બાંધીને
રહ્યાં હશે ચિર કાળ ગયાં ક્યાંહી લાગીને? ૨

સ્વાર્થ લેશ એહનો ત્યાં લગી સર્વે વસીયાં,
પછી મન ગમતે સ્થાન જવાને ત્યાંથી ખસીયાં;
જગત તણો એ નિયમ ‘સર્વ સ્વાર્થનું સગું છે,’
સરી રહ્યો સ્વાર્થકે પછી કો ભાવ ન પુછે. ૩

હું એ હતો ધનવાન આવતા ત્યારે કેવા,
થઈ સંબંધી મિત્ર સ્વાર્થ સૌ સાધી લેવા;
હવે ચતાં ધનહીન રહ્યો હું થઈ એકાકી,
પરિણત સૌ ગયું એક પણ ન રહ્યું બાકી. ૪

મેવનાદ.

પ્રસરી થાય વિચારી શી ભવ્યતા,
ખુશી જનો મનમાં ભવિતવ્યતા,
ગગનમાં ધનની શી રૂડી ઘટા,
મથુર કંઠે ગ્રહે નવીં મિષ્ટતા. ૧

નિકટ ઇચ્છિત વસ્તુની ચાતક,
સુખદ પ્રાપ્તિ વિચારી થવા તક,
મુખ કરે ઉંચું હર્ષજલાવૃત,
વિસરી વ્યર્થ પ્રયત્ન પુરાકૃત. ૨

નગરસન્નિધિવર્તી વિષે કરે,
ત્વરિત પાન્થ પ્રવેશન શ્રાન્ત જે.

પશુ વિહંગમ સ્વસ્થલ વિચરે,
સપરિવાર ભયાર્ત પ્રશાન્ત જે. ૩

હબકીને ચપલા ધરણી પડી,
 ભયથી ચાદર હોડી ગઈ પ્રભા!
 નવ ખસેડી શકે શક, હોય શું?
 હૃદય કોમળ સ્ત્રી જનતું ઘણું. ૪

ઉછળી કેસરી આળ પ્રતિધ્વની,
 વિરમતું નથી, આંહી કરે, ધડી,
 પ્રભવનદ્ ગિરિકેરી શુદ્ધ વિશે,
 અવગણી નિરપેક્ષ પ્રસુમ જે. ૫

દશગ્રીવેશનું સ્થાન મુલોચન,
 યુવક વિલસનાર સતીસહ
 છક કીધાં સહુને સ્વપરાક્રમે,
 અનુજ રાઘવનો પ્રતિસ્પર્ધાએ. ૬

સિંહનાદ.

આનન્દ મગ્ન ભય લેશ વિના ફરતાં,
સ્થાનેચ્છિતે મૃગકુલો જાઈને ચરતાં;
નાસે અચાનક બધાં થઈ ચિત્ત વ્યથ્ર,
ગભો પડે મૃગલીના છુટી કૈંક શીઘ્ર. ૧.

કો બાપડાં ભયથી કોતરમાંહી કંપે,
ને મૂર્છનાશ્રિત થયેલ ધણાંક જાપે;
નિઃશબ્દ સૌ વન પશુ પલમાં શું થાશે ?
વ્યાપાર અન્ય તજીને મનમાં વિભાસે. ૨.

ઉન્મૂલન દુભ કરે મજબુતનું જો,
ક્રીડા કરે અલિક ને સ્થલગંડગુજો;
છે શુંખલા કદી ન શક્તિમતી પ્રબલ,
ઉભા તટસ્થ કરવા ધડી રૂહે ગજેન્દ્ર. ૩.

ઉત્પુચ્છ ગ્રામ પશુ ઉન્મુખ સૌ ગવાદિ,
 દોડે બચાવ અરથે બનતી ત્વરથી;
 બહાદુર વ્યાધ તણીએ ધબકેજ છાતી;
 શું બાયલા તણી જશે નહીં છાતી ફાટી ! ૪.

કો અદ્ય પ્રાણી બચવા ન શકે પ્રયત્ન,
 બ્યાં નાં ત્યાં કંઈ કરી સ્થિત રહેછ શૂન્ય;
 કો દોડીએ ઝટ શકે નહીં પ્રાપ્ત કાળ,
 વિકાળ રક્ત મુખમાંહીં પડે તૃપાર્ત. ૫.

નાસે પ્રભંજન બહીને ઝટ મુઠી વાળી,
 અદૃશ્ય કમ્પિત તર નહીં જાય ચાલી;
 ને ઓ પણે હગમગે શિખરો ગિરિનાં,
 જાશે પડી, વળગીયાંજ જરા અધુના. ૬.

શીલ રક્ષા.

દ્રસાવીને લાગ્યો અનિલ સરલા વાદળી સતી,
પરસ્ત્રીની પુકે વિવશ મતિ થઈ-નીચ વિકૃતિ;
જઈ જ્યાં આલિંગે નિદ્રિત ગઈ નાસી દુર ખસી,
ગયો ને વાંસે આ પણ ઝટિતિ ક્રમાતુર ધસી. ૧

ગજની ધ્રુજની નિખિલ પવને હૃદય મુકામો,
નહી દીધો થાવા તદ્દપિ સતીએ સ્પર્શ સરખો;
તથાપિ આલે ક્યાં સુધી પુરૂષ આવા બલો કને.
ખોંચારી આળાનું? સતી પરિત્યજે તો શું શીલને? ૨

ગણીને એ વહાલું અધિક જીવવાથી પતિવ્રત, *
પડી પ્રાસાદેથી નથી નિરખો ઉપાય અવર;
ઉચું એવું ને એ ભુવન વળી કે તચ્છરિરના,
પડ્યા નીચે થઈને અગણિત ઝીણા સાવ ટુકડા. ૩

ઘટે છે સત્તારી વદ્ધુ -શતધા ધન્ય તુજને,
 ફરી આપે શોભા સકળ કુળને એવી કૃતિને;
 તને આશંસે છે મધુરં જીર્ણું સંગાન શ્રવણે,
 સમે શાંતિને આ તરવરતું આદ્વાદક ખરે. ૪

ન ધાર્યું આ કીધું નિરખી સતીએ સાહસ અને,
 રહ્યો ઉભો ત્યાંએ ખડુ વખત દિગ્મુદ બનીને.
 ન જાણ્યું કે છવે પતિત આદીઆંથી નવ કદી,
 વળયો શોધી ત્યાંથી અમુધ સહુ સ્થાનો અવતરી. ૫

જઈ જોયા પહોડો છુપી ક્યાંકી હશે એમ સમજી,
 ઘટા વૃક્ષો ફેરી પણ નવ મુઠી આકી દુઢેવી;
 રખે મારી છૂટા તહીં રહી ફરે અદ્ધ દસની,
 ફરી મુક્યો માની ક્ષુભિત જઈ નિઃશેષ ઉઢેવી. ૬

જુઓ મેઘદૂત ખંડકાવ્યમાં કામાર્તા હિ પ્રકૃતિ કૃપણા ચેતના ચેતનેષુ
 એ પ્રમાણે લખીને કવિ શિરોમણી કાલીદાસે, કામાર્તા જનનું શ્રેય ઉદયત્વ
 સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે. અહીં પણ તેમજ આવી સાધારણ જ્ઞાતની અનભિજ્ઞતાનું કારણ
 કામપરવશતાજ છે.

નિવાપાંજલી.

આ સંવત્સરના સમાપ્તિ દિવસો—ઉત્સાહના પર્વમાં,
આનન્દોત્સવ ખુબ માણસ દીસે વર્તી રહ્યો સર્વમાં;
હૈરામાં પણ હાય આ અમ તણું શોકાનલ પ્રબલે,
હા આ દુર્દિન તેજ તું તણ ગયો બ્યારે અમો સર્વને. ૧

હું તો કેવળ અસુ બાલક હતો છે માત્ર ઝાંખી સ્મૃતિ,
તારી મોહક તોય તે રમી રહી અંતર વિષે આકૃતિ;
ત્વત્ સૌન્દર્ય, વિવેક, વાકમધુરતા, સૌજન્ય કો વર્ણવે,
ત્યારે આતુર સાંભળે શ્રવણ આ સાવેગ હૈયું દ્રવે. ૨

માતા દુઃખિત મુકતી દિનનિશા નિઃશ્વાસ એ રાંકડી,
ને પ્રેમાલ પિતા તણી નથી મટી આંસુ ભીંની આંખડી;
મિત્રો ગદ્ગદ કંઠ થાય હજુ એ સંભારતાં શોકથી.
બન્ધુ બંધેષ્ટ મુંઝાય— ૩

આભારી તુજ જન્મનો જગતમાં તારા વિનાનો ફરે,
વીલો તેં સહસા તણ દર્ષ અને કાધો નિરાધાર તે;
ચીરાતે હૃદયે, સળાળ્ય નયને, કર્તવ્ય પ્રેમે વળી,
અર્પે જીવન, આ જળે તવ લઘુબ્રાતા નિવાપાંજલી. ૪

અશ્રુતિ શ્રવણ.

તિમિર પટમાં અંગ રાખી સુગુપ્ત,
સકલ અવનિ શાંતિ અકે પ્રસુપ્ત;
નયન ઉધડે થાય નિદ્રા વિલુપ્ત,

અહા! કાને તારો અમૃત સમ મીઠો સ્વર પડે! ૧

રસિક કૃતિઓ ધ્યાનથી વાંચું ગાઉં,
રમત મહીં વા મિત્ર સાથે ગુંથાઉં;
અગર કંઈ ગંભીર તર્કે તણાઉં,

કહીંથી એ આવી સ્વર મધુર કાને તવ અડે! ૨

ગિરિવર અને રમ્ય ઝરણાં,
હરિત વન વા ચિત્તહરણાં,
ગગન અથવા ભિન્નવરણાં;

ઉદ્ધિ ઉપક્રોન્મદ અને,
તટ સમ સરિતના વિહગને
તર ઉપવને પુરિતસ્થને;

નિરખું કૃતિઓ એવી હું સંગહીન,
 કુદરતતણી થાઉં આનંદ લીન;
 અસર સહસા થાય તેથી નવીન,
 અચિંતો ચોંકાવે મૃદુલ સ્વર આવી તવ તદા.

તવ અવયવે થાય ચૈતન્ય પૂર્તિ,
 શિથિલ સઘળાં ગાત્ર અર્ધ નય સ્પૂર્તિ,
 તદપિ નજરે ના પડે સૌમ્ય મૂર્તિ,
 નિરાશા વિપક્ષા વિષય તવ પામ્યો પ્રિય સદા .

તપોવન.

મ્યગ્ દૂર મનુષ્યની વસતી છે હાંથી, ગિરિના પદે,
 યાચેલ વળી તદ્વર તણી ધારી ઘરાથી બધે;
 ત્રિધ્યે સલિલાશયો પણ ભર્યાં આ વારિથી નિર્મળ,
 તોષે દ્રગ આ તપોવન ભરે એકાંત રમ્ય સ્થળ. ૧

િંધી કેવળ સાદો પરુકુટીઓ આવાસ અર્થે, કરે,
 ાલક્ષેપ મુનિજનો મન સદા અધ્યાત્મ ભક્તિ પરે;
 નેકે છે વનવાસી આજ, પણ એ સંસારી પહેલાં હતાં,
 ભુલીને વનવાસી ને ભ્રમ વડે લેખો વિદેશી સમા. ૨

આ રૂઢે દિવસ રાત્રી અધ્યયનમાં લાગ્યા મુનિ બાળક,
 એઓને નથી કાર્યથી ઈતર કે વ્યાપારશુ ઓળખ;
 સીંચે બાળ તરૂં મળી મુનિતણી સંભાળથી કન્યકા,
 અન્યોન્યે ઉપહાસ કાંઈ કરતી આંહી વિલોકે જરા. ૩

આ ચોપાસ ફરે દુરંગ સમુદો સ્વચ્છંદને નિર્ભય,
 આ વૃક્ષો ફળ પુષ્પથી લચી રહ્યાં દે નેત્રને ઠંડક;

આ આવા રમણીય, હર્ષદ, અને દિવ્ય પ્રદેશે હશે,
શોભાથી વિલસંત કેવી સવિતા સન્ધ્યા સમે પ્રાતરે! ૪

ખેલે હાં મુનિ બાળકો મળી બધાં એકત્ર આનંદથી,
નાનાં છે વયમાં તથાપિ વિનયી, સાચાં, વિવેકી અતિ;
જોઈ આકૃતિ સર્વના મુખ તણી વંચાય સ્પષ્ટાક્ષર,
આણે જન્મ ધરી કર્યું નહિ હશે ક્યારે અસદ્વર્તન. ૫

વૃક્ષે વલ્કલ ઘોઈ કોઈ સુકવે સ્નાનાર્થ કો જાય છે,
લેવા કોઈ સમિધ, પૂજન વિષે પ્રવૃત્ત કો થાય છે;
કોઈ શાસ્ત્ર વિચારતા કઈ શિશુવંદો વળી શીખવે,
સૌ કર્તવ્ય વિષે પરાયણ રહીં હાં કાળને નિર્ગમે. ૬

જો પેલા વળી સિંહ અન્ય પશુના વંદોની સાથે ફરે,
ને હાં નર્તન નીલકંઠ ભુજગોના મંડળોમાં કરે!
ભુલ્યાં વૈરસ્વભાવ એમ નિજ સૌ આ કૂર સત્વો અહો
કેવો ઉચ્ચ તપઃ પ્રભાવ મુનિનો, સ્વર્ગીય આ સ્થાન તો! ૭

જેના છે પરિચારકો હળી ગયા શાખામૃગો સર્વદા,
સંગાતો ગજવે શુકાદિ વિહગો મીઠા સ્વરે જ્યાં સદા;
વૃક્ષો નૃત્ય વળી વિલક્ષણ કરે થાકે કદાપિ નહીં,
એવા આ મુનિથી વદો નૃપ કને શું છે વધારે કહીં? ૮

આ વેળા અતિથિ તણો તનમને સહાર સારો કરે,
ને આશ્વાસન આપી દુઃખી જનનાં નિર્મૂળ દુઃખો કરે;
કોઈ શું નહીં વૈર, સર્વતું કરે નિઃસ્વાર્થ સાદું સદા,
પોતાથી બનતા ઉપાય લઈને, કેવી જગદ્-બંધુતા! ૯

મોક્ષ સ્થાન મુમુક્ષુનું પ્રકટ છે, વિદ્યાર્થી વિદ્યાલય,
 ને એ તાપસનું તપઃસ્થળ વળી આધારહીનાશ્રય;
 એ રીતે ધરતું અનેક વિધતા એવી જગદ-આધવ,
 શું એ છે નહીં સૃષ્ટિનું અવનવું અદ્ભુત કલ્પદ્રુમ ! ૧૦

‘સારં શું થયું’ પ્રશ્ન એમ કરશે ‘એતાદૃશ સ્થાનથી’ ?
 આપું ઉત્તર એનું સાંભળ સખે, સંક્ષેપમાં ધ્યાનથી;
 ભાષા સંસ્કૃત લ્હાય વિશ્વ અખિલે જે યોધ આનંદને,
 તેનો સંભવ છે વિશેષ કરીને આ સ્થાનવાસી વડે, ૧૧

દર્શો માનસ પુણ્યભૂ, મલિન સૌ પામે વિકારો શમ,
 હા ! આ ભારત વર્ષના કંઈ અરે દુર્ભાગ્યનો પાર ન ?
 સાક્ષાત્કાર થવો સુદુર્લભ સ્થળે કેા હાલ એવા તણો,
 પ્રસાદ્યક્ષુથી જોઈ માત્ર મનમાં આનંદ લેવો રહ્યો. ૧૨

પ્રકૃત પદ્મબંધનો ઉદ્ભવ, કાદંબરી, શાકુન્તલ, ઉત્તર ચરિતાદિમાંના તપોવન
 વર્ણનોના વાંચનથી. આર્યો પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે વર્ણાશ્રમ ધર્માનુસાર વ્યવહરતા,
 ત્યારે આવાં તપોવનો ભારત વર્ષમાં સંયમે સ્થળે હતાં. ગૃહસ્થાશ્રમ પછીના, તૃતીય,
 વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરીને તેઓ કેવી રીતે કાળક્ષેપ કરતા, મનુષ્યનો સહવાસ
 ત્યજીને પશુ પક્ષીના સહવાસમાં કેવો આનંદ લેતા કેવા પરમાર્થ લક્ષી રહેતા, અને
 જગતને તે કેવા ઉપયોગી થઈ પડતા, એ વગેરે સંક્ષેપમાં વર્ણવવાનું આમાં પ્રયત્ન છે;
 સાંપ્રતમાં આવાં તપોવનના અસ્તિત્વના અભાવે, વર્ણનમાં વિચાર નવીનતાની અપેક્ષા
 અસ્થાને છે.

પુષ્પ બાણ વિલાસ

બ્યાપે અંગ મુગંધ, ચંદન ખર્યું સ્વચ્છંદ આલિંગતા
જેને સુંદર ગોપિકાશું સ્તનશું ઉંચાં ધસાતાં છતાં,
કંઈ ઉન્નગર રાગ નેત્ર દ્વયમાં બાહાર્કશ્રીને ધરે,
તે જ્વરાગ્રિમ વેણુનાદ રસિયો રક્ષા તમારી કરે; ૧

રમણુ યુવતિ સાથે નંદપુત્રે અસંખ્ય,
કર્યું ચરિત જગત્ જે સર્વ જાણે વિચિત્ર;
તદ્બિલ અવલંબી સ્વાદુ શૃંગાર કાવ્ય
મરણ વિરચવા છે શારદા હો પ્રસન્ન ! ૨

ભર્તા બ્યાં નજરે પડ્યો ઉભય ત્યાં ઉત્પુલ્લ નેત્રો થયાં;
એકાંત સ્થલ રોમ અંગ સઘળે ઉભાં મળાંતાં થયાં;
ઉત્કંઠ સ્તન સ્પર્શવા જવ થયો કંપ્યું શરીરાખિલ,
કંઠાલિંગન બ્યાં કરે થઈ ગઈ નીવીય ઢીલી દ્રઢ. ૩

રૂડું છે મુખ પુણ્ડરીકશું કરે ને મંદમંદ સ્મિત,
 ઊંચાંને કદિન સ્તનો થઈ સર્પાં નેને દુકલાંચલ.
 પાસેના જનને પ્રવીણ હાવે બાહુ પ્રસારી, પછી
 ગાલે મુઠી મૃગાક્ષિ ભાવથી બુએ છેટેથી મારા ભણી. ૪

નીરંદ્ર આ સદન માધવીતું નિરીક્ષ,
 મધ્યે નિકુંજ હગ બ્યાં કુલના ખરેલ;
 ને કે વદે યુવતિ કાંઈ વિલાસિની ત્યાં
 ના ઝાળખાય સ્વર કોકિલ દૂનનોમાં. ૫

શાને એ શુક પાછળે ભટકે તું ચંચુ પ્રહારે ક્યાં
 ઝાળ્યાએ ગણી બિંબરાગથી, છુટી વેણી બહુ દોડતાં;
 ભુંસાયું તિલક શ્રમામ્મુથી, તનુ વીંધાઈ કાંટે પીડે,
 ધુમાળ્યે કર કંકણ ધ્વનિશ્રવે પુષ્પો નનાન્દા વીણે. ૬

ઝાલ્યા છે કય એક હસ્ત વિરૂપે છુટી ગયેલા, ખીજે
 છેડો વસ્ત્ર તણો સરેલ કુચથી લે કીક પાછો કરે;
 અગે ચંદન દૂલેપ છે અધર એ છે રક્ત તાંબુલથી,
 આ ચાલી પ્રિય મંદિરેથી સ્મરની સાક્ષાત્ જયશ્રી સમી ૭

‘જાશે નાથ વિદેશ’ હાય અતિશે ચિન્તા વિચારેજ આ,
 સૌને હર્ષદ શત્રુશો શશિમુખી લાગે મને ચંદ્રમા;
 ને ઉત્પન્ન વિત્રાપ કોયલ તણા આત્રાપ મીઠા કરે,
 લહેરો વાયુની મંદ, પ્રાણ, અહહ: ઉદ્ધાનમાંથી હરે. ૮

પોહ્યો પંકજમાં શશી, કમળના જોડા થઈ નિસરી

સ્પર્શે પદ્મકલી-દ્વિપુષ્પની નવી સુકાષ્ઠ કેં માલિકા
આ હિતાત પરંપરાથી અટક્યું જવાનું માઈ સખા. ૯

તપન શમન અર્થે પલ્લવોનું નવિન,
શયન પણ કરાખ્તે જોહના થાય મ્હાન;
મનસિજ અનલેથી પામતી દાહ ઝાઝો,
અહહ વિરહિણીનો તાપ વર્ણી શકે કો ? ૧૦

તારાં દ્વિતિ ગયાંછ નેત્રકમળો કરમાઈ બન્ને ઘણાં,
ખિન્દુ સ્વેદ તણાં લલાટ ફલકે બાઝેલ છે મોતીશાં;
હાંફે છે અટક્યા વિના તું બહુ હા આ ચન્દ્રિકામાં અરે,
જા આવ્યે મુજ સાડ વ્યર્થ સુતનુ થાકી ગઈ તું હશે ! ૧૧

વિકલ વન મૃગીશાં ચક્ષુ તન્વી તણાં જો,
મરવું ચહી સુવે છે દુઃખદાયી વસતે;
નવ કિસલય સેજે અગ્નિનો પુંજ છે જો,
વિરહ અસહ લાગ્યે ચક્રવાકી શી ગંગે. ૧૨

મીઠાં બોલી સુકંઠ કોયલ તણાં નૈષ્ઠુર્ય, તિગ્મત્વ ને,
રાકાચન્દ્રનું, દક્ષિણાનિલ થકી દક્ષિણ્યની હાની ઝે;
તૈયારી સધળાં કરે મરણની ઝે આપડીના, હવે,
તે ના માત્ર થયું તવાગમતણી શંકા તૂણો ચાલવે. ૧૩

નેત્રો મા કર સાસ્ર કાળજ બધું આંજેલ ધોવાય છે,
ઉંડા નાંખ મુમાલિકા નહીં નવી નિશ્વાસ મુકાય છે;
શય્યામાં નવ તન્વી રાગ તનનો આળોટ ભુંસાય છે,
વેળા થૈ નથી નાથ આગમનની કંઈ બીજું ધારે રખે. ૧૪

કોઇ સર્વજનપ્રિયબ્રમપરા, મધ્યે સખી મંડળ,
 સંજ્ઞાથી કરતી વિલોલનયના સાહેલી શું ભાષણ;
 નાંખી કાળજી આંખનું ઝટ, કુચે ચન્દ્રાનના લેધને,
 લાગી રતનની ઢાંકવા સર હતી જે ત્યાંહી વસાંચલે. ૧૫

સુંઘે છે મુખ ચંદ્રકાન્તિ, અધરે ચુમ્મેછ ગિરમ્યત્રભા,
 વાંછે શ્રી રૂડી ચાર પદ્મકલિની વક્ષોજને સ્પર્શવા;
 આલંબી દ્વય પાણી કોકનદની લક્ષ્મી રમે સાદર,
 ને સેવે ધ્રુતિ તો પ્રવાલની વળી આ સુંદરીના પદ. ૧૬

મારા કહ્યા મુજબ તેં ક્યું સર્વ બાધ,
 ના તત્પરા પરહિતે તું સમાન કોઇ;
 થાકી, જવાથી સુકુમાર હશે હું કાળ,
 સતકાર્યની શ્રમવિના ક્યમ સિદ્ધિ થાય ? ૧૭

ધરતી નથી કુલ તણી સ્વજો કુચે,
 કરતી નથી તિલક કસ્તુરીતું એ;
 મુજ પાસના વિહરતી પુરા સમ,
 નથી વિસ્તરી કથતી કાંઈ વિપ્રિય. ૧૮

ગૂઢાલિંગન, ગાલચુંબન, કુચ સ્પર્શાદિ લીલા પ્રિયે,
 પૂર્વે સર્વ કરેલ સ્વપ્ન સરખી, ઝાઝા ખલોના ભયે;
 હાવાં દુર્ઘટ વાત એ કરવી, ના કંઈ તેય માતું બ્યથા,
 તારું દુર્લભ દર્શને થયું બહુ તેથીજ છું દુઃખી હા ! ૧૯

હસ્તા આનનથી કલંકી શશીને લજ્જા પમાડે છ જે,
 વાણીથી ગૃહકીરના મધુર જે નિંદે સદા બોલને;

નિશ્વાસેથી તિરસ્કરે પવનને જે અંધુનમોહિત
લીધે એ સહુને રહઃ વિરહિણી જુદી દશામાં પડે. ૨૦

તન્વી ગાય તદ્દ કટુ અવણુને લાગેજ વીણા ધ્વની,
ભાસે છે સ્મિત ચન્દ્રિકા મલીન તે બ્યારે કરે છે વળી;
તેનાં લોચનની કને વિક્રય એ પંકેરહ મ્હાન છે.
જોતાં શોભન અંગનું વળી ખરે વિદ્યુલતા ઝાંખી છે. ૨૧

‘તારા ઉપર રાગ છે બહુ મને’ કહેતા હતા સત્ય તે,
કાંકે ઘેર પ્રભાતમાંજ ઉલટે જોવાની આવ્યા મને;
તે આ રાગ રહ્યો પ્રભો હૃદયમાં, કાશ્મીરપત્રોદિત,
નગ્યાથી દ્રગમાં, લલાટફલમાં લાક્ષારસાપાદિત. ૨૨

ધ્રુવજા વલ્લભ આ વસંત સમયે જાવા વિદેશે મને,
રાખો છો ભય છે તથાપિ અધુના ના તાપનો કે’ મને,
કાંકે કાંમુદ્ર શ્રેષ્ઠ ગંધ હરતા સાથે સરો વાચુની
રાતે સ્વચ્છ મરિચિ પંકિત વિધુની આશા વિશે રૂહે ખીલી. ૨૩

દેખાહો મુખ જાય સઘ જડતા કે નેત્રની માનિનિ,
ખોલો ખોલ સુમિષ્ટ કે અનુભવું કાને સુધાની સ્તુતિ;
ધીમે દ્રષ્ટિ પ્રસાદ શીતળ કરો, કે તાપ મારા શમે,
ઝાંડી રોપ અપૂર્વ દીર્ઘ પ્રભવ્યો દોષે સખીના હવે. ૨૪

રીસે ચિત્ત દુભાષ નમ્ર પતિની સામું જરા ના જુએ,
બ્યારે વલ્લભ જાય છે અતિ સદા સંતાપ બાલા સહે;
ધારે મૌન યદ્ય શ્રમે પરિજનો લાવે મનાવી અને,
પાછો બહાર જવા ચહે દયિત ત્યાં રૂહે પ્રાણુ આવી ગજે ૨૫

તેના બોલ સુણ્યે કઠોર શ્રુતિને લાગે પિષ્કાટૂંજિત,
લોકોની રૂચિ ચન્દ્રમાં, વદનનું તેના ન શ્રીદર્શન.
તેનાં નેત્ર કને ઘટે હરિણીએ મીંચ્યાં સ્વનેત્રો નકી,
ત્યાં સુધી લલિતા લતા કનકની તેને નિહાળી નથી! ૨૬

વિધિને.

આકૃષ્ટ કીધ મનમોહક કાન્તિનાથી,
સંતુષ્ટ કીધ નયનો પલમાં ખતાવી;
“લે તારું આ, સુભગ” સાંભળી “આવ રત્ન,”
હસ્ત પ્રસારી કયું મેં ગ્રહવા પ્રયત્ન; ૧

ત્યાં તો છુપાવી દઈ તે સમ એક ગ્રાવા,
દીધો; નહીં સમજાવે કંઈ ભેદ એમાં;
લીધો ઘણી ઉણટથી કરને પ્રસારી,
મૂર્ખત્વ તે મનનું સંત પુછું વિચારી. ૨

એ રત્નથી હું ખુશી અંતર થાત કેવો,
આનંદથી રમત તેહની સાથ ને શો!
પામું છું એદ અતિશે અવલોકીને આ,
નેત્રે વહે હૃદય અશ્રુ મુકે નિસાસા. ૩

જો આપવું ન હતું શું કરવા ખતાવ્યું?.....
લુલ્યો કહાથી અથવા ફળ શું હવે એ?
આવો તથાપિ વ્યવહાર કોર કો શું,
તારા સમે ઘટિત આચરવો વિધિ છે? ૪

શાપ સંભ્રમ.

આ તક્ષ્ મંજુલ સ્વરે રમતું વહેળું,
સામે ભયંકર અગોચર ગીચ ઝાડી;
મેદાન લીલું વચમાં પડ્યું વિસ્તરેલું,
ઉંચે હિમાલયતણાં શિખરો શુભાખી. ૧

સુગંધી વાયુની ઠંડી લહરી મંદ વાય છે,
મધુરં મધુરં ક્યાંથી વિહંગો પણ ગાય છે. ૨

આવી ત્યાં મૃગયુગ્મ બાલ વયથી સાથે વસેલું ચરે,
ખેરે ઝાકળ ખિન્દુઓ તૃણથકી, સાનંદ કુદે તરે.
ગ્રીવાભંગે નિહાળે અવર ગમ અને ચિત્તમાં હૃષ્ પામે,
શૃંગો શૃંગોની સાથે ભરવી ભરવીને થાય છુટાં ઉગામે. ૩

થયા ભિન્ન મનોભાવ તણાયાં રસરેલમાં,
બદલાવા ધીમે લાગી ક્રીડા આ રતિખેલમાં. ૪

વિલોપીને હુકમો વિકૃતિવિવશ સ્પર્શ કરવા,
 ખસી લ્યાંથી લાગીઅસમ જવથી ફાળ ભરવા;
 પડ્યો પુઠે આંખે ઝટ પ્રિયતમાને પકડવા.
 નથી દેતો છોડું અધિક હવું તેનાથી પડવા.

અજ્ઞાત યૌવના, એ તો લજ્જા પામતી બાલિકા,
 કોમલાંગી હતી જેવી મુકુલિત મૃણાલિકા.

દોડી નીર ઝરા તણે ફરી ફરી મેદાન ઝાડી વિષે,
 વારંવાર પ્રદેશ રમ્ય ફરતા આવેલ પહાડી વિષે;
 નાખી પાછળ દ્રષ્ટિ તો હજી મુધી પીછો નહીં છોડતો,
 દીઠો ભારત વેગ આગળ વધ્યો ઉત્સાહથી દોડતો.

મુકુમાર બિચારી હા ! એ તો થાકી ગઇ હતી,
 નિરૂપાય પછી ઉભી સ્વસ્થાનેજ રહી હતી.

અવિરત શ્રમથી બહુ હાંફતી.
 શરમ ને ભયથી કંઈ કાંપતી;
 નિકટ આવી ઉભો મૃગ ફુલતો,
 વિનયથી મદની મહીં જીલતો.

ભય સંકોચ ને લજ્જા થયું સૌ દૂર તત્ક્ષણે,
 સસ્મિત પ્રેક્ષવા લાગ્યાં ઉભય સ્નિગ્ધલોચને.

x x x x

સુસવાટ થયો મોટો ઘટામાં દૂર ઝાડની,
 ને પડ્યો પડ્યો એનો તળેટી મહીં પહાડની.

કુરંગી ચોપાસે નજર કરતી ત્રાસ સહિત,
પડ્યો ત્યાં તો નીચે મૃગ તરત ચૈતન્ય રહિત;
કલેન્તું વીંધાયું શરપતનથી કૃષ્ણ મૃગતું,
શકાયે ના જોઈ અહહ! દયની' દૈન્ય ડગતું. ૧૨

સોહામણો શીકારી કો ઝાડીમાંહીથી નીકળ્યો,
હતાવળે પદે એ તે હરિણીની ભણી વળયો. ૧૩

મૃત્યુદાર સમીપ એ હરિણીને નિઃશ્વાસ નાખી જીએ,
જોડે વાણી નથી મનુષ્ય સરખી અસ્પષ્ટ એતો રૂએ;
આંસુ જાય વહ્યાં ભર્યાં નયનથી ચોધાર તેકો લુએ?
દેખી ધીરજ વ્યાધતું હૃદય આ ભેદાઈ જતું ખુવે. ૧૪

થઈ ગયું મુખ મ્હાન આવિષ્કારથી ખેદના,
થવા લાગી અને તેના અંતરમાં તીવ્ર વેદના. ૧૫

કરી શરે આ મૃગતું વિદ્યારણુ,
થયો છું આ દુઃખતું મૂળ કારણુ;
વિચાર કીધો નહોં મેં નરાધમે,
ન દુઃખ આવું મૃદુ દેહ આ ખમે. ૧૬

મને ઘટે છે મરવુંજ સર્વથા,
ન પામશે આ શમ હૈયું અન્યથા;
સદૈવ ઉણ્યાશ્રુ અરે પ્રજ્વળશે,
છપાયું છાતી મહીં નેત્ર ભા... ૧૭

“દુઃખાગ્નિમાં દયિત પ્રાણ હરી દુખાવી,
 તારી પ્રિયા તણી થજો સ્થિતિ આત્ આવી;
 કારી કર્ષો જખમ તીરથી કાળજમાં,
 તું પામજો મરણને મુજ શી દશામાં.” ૧૮

કીધો ઝોછો હૃદય ભરને શાપ આપી પ્રયંડ,
 પાપાત્મા આ મમ સદશને એજ છે યોગ્ય દંડ;
 જાગી જોતાં નવ કશું દીઠું હસ્ત મુક્યો કપાલે,
 સાચું શું આ ખખર ન પડે કે ક્યો ઇન્દ્રજાલે. ૧૯

ગરકાવ વિચારોમાં માંડ્યું ત્યાંથી જવા હવે,
 લુછતાં સ્વેદનાં ટીપાં શશાંકવંશ સંભવે. ૨૦

આ તક્ મંજુલ સ્વરે રમતું વહેણું,
 સામે ભયંકર અગોચર ગીચ ઝાડી;
 મેદાન લીધું વચમાં પડ્યું વિસ્તરેણું,
 ઉંચે હિમાલય તણું શિખરે રૂપેરી. ૨૧

સ્મરણ બાધા,

ન્યારે ત્યારે પણ સહજમાં એ બધું યાદ આવે,
 ‘ભુલું’ એવા બહુ સમયના નિશ્ચયો એ ન ફાવે;
 અંતઃ ક્ષોભે જનિત જડતા અંગ સેવે વિમૂઢ,
 ભાવો કાંઈ અતુલ હૃદયે જાય વ્યાપી નિગૂઢ. ૧

મર્માધાતે વિવશ સરખો શાન્તિતું સ્થાન શોધું,
 કેમેં યત્ને વિષમ સ્થિતિમાં દીધું નિઃશ્વાસ રોધું;
 શી રીતે એ હૃદય મથતું છેક ભુલી જવાય ?
 આક્રોષો ખોળી પણ નવ કશો હાથ લાગ્યો ઉપાય. ૨

દિગ્ચિત્ નિદ્રાશરણુગ્રહણે ધટ્ટ વિશ્રાંતિ દીડી,
 ડીધું આવાહન તરત કે આવતી ઉંઘ મીડી;
 ધીમે ધીમે પ્રગટ કરતી એ કૃપાદષ્ટિ ઝાંખી,
 ભાસે ત્યારે અવિરત જશે વેદના કેમ સાંખી? ૩

નિદ્રાભાવવ્યથિત ભમતી શૂન્ય ચોપાસ દષ્ટિ,
 સ્તંભે ક્યારે; હૃદય હરતી ઊધડે સ્વપ્ન સૃષ્ટિ;

ને કેં કાલાવધિ વિહરતો એ વિશે જ્યાં, સરીને,
ઊડી અન્તર્હિત થઇ જતી સાંભરે એ ફરીને. ૪

આવી પક્ષો વિતત કરતી કલ્પના કોઇ કાલે,
સ્કંધે લેતી ત્વરિત ગતિથી તે અસામાન્ય ચાલે;
શોભીતા અદ્ભુત અવનવા એ પ્રદેશો બતાવે,
પામું આશ્વાસન કંઈક; એ સાંભરે ને સતાવે. ૫

મિથ્યા જોયું મન રસ ભર્યો પુસ્તકોમાં પડેલી,
માની લીધું મધુર દ્રવમાં ચેતના વ્યર્થ ખોલી;
મિથ્યા છોડી વસતી વનમાં વિશ્વલીલા વિલોહી,
વ્યાપારોમાં ઇતર અથવા વૃત્તિને વ્યર્થ રોકી. ૬

તો એ નિદ્રા, મધુર દ્રવ, ને કલ્પના, અન્ય, સ્વાપ,
એ સર્વેની ઉપકૃતિ નથી કંઈ ઝોઝી, - અમાપ;
મીઠી એની અસર પ્રસરે ચિત્ત ચિંતા હરાય,
સંતાપપ્રજ્વલિત મગજે શાન્તિનો સેક થાય. ૭

પાછી જોડે અવસર જતાં એ તિરોભૂત થાય,
ત્યારે આવે અચિર સ્મરણે એજ ના વિસરાય;
જો અત્યારે નિયમ બળના અંશને એ ધરાવું,
સ્વેચ્છાથી તો સતત ક્રમમાં એ બધાંને ચલાવું. ૮

મસ્તિષ્કેથી જરૂર સ્મરવા યોગ્ય વાતો સરે છે,
અંતર ને આકુલ અફલને આ અચિંતી કરે છે;
કેવી રીતે સહન ન થતી યાતનાને નિવારે?
ના જાણું શું કરવું જવું કે ક્યાં સ્મૃતિ ધ્વંસ સારે? ૯

આપે પીવા સદય રસ તે પૂર્વકાલીન વાત,
 જેના યોગે લય થઈ જતી સૌ પુનર્જન્મ સાથ;
 ક્રાંતો તારૂં પ્રહર જલદી ખડ્ગ તીખું કૃતાંત,
 કે હૈયાની પ્રબલ રૂજ સૌ થાય સંપૂર્ણ શાન્ત. ૧૦

પત્ર.

“ સદા સાથે રહેવું,
બને ક્યાંથી એવું ? ”

પ્રિયે, તો સૌ સહેવું કદિન મન રાખી ઉચિત છે,
પ્રભુની ઇચ્છાના અનુસરણમાં મૌન હિત છે.

‘ દિવસ રજની એન પડવું X
નહીં, હૃદય તો માત્ર રડવું ’ :

લખે છે તો મારે પણ અહીં હશે થું નહીં થવું ?

દયા હીણા બાણી,
રખે આશુ આણી,

ભરે નેત્રે પાણી વિરલ ક્ષણુ તે કંઠ વળગી,
મળીશું પાછાં કે, નહીં કરે ફરી આમ અળગી.

ક્યમ, સખિ કરે તક અવળા ?

અચિર વિસરીશું સહ હલા;

વહી કાલસ્રોતે કંઈ નિરખીશું રંગ નવલા.

નિર્જન.

(છંગેજ કવિ લોડ' વાચરનના એક કાવ્ય ઉપરથી).
પામું કોઈ વિજન વનમાં ઝુંપડીમાં નિવાસ,
ને સુપ્રેમી સરલ રમણી એક ત્યાં માત્ર પાસ;
તો ભુલી આ જગદખિલ આરાધું એને અશક,
ને સ્વાર્થીનાં છલ કપટથી નેત્ર રૂઢે નિષ્કલંક ૧

તત્વો વહાલાં પ્રકટ તવ વ્યાપાર આવો ઉદાર,
એધે છે જે સકલ જનને સ્વાર્થત્યાગ પ્રકાર;
તો શું મારું પ્રિય નહીં કરે આટલું એ વયસ્ય?
એવી કોઈ સુર યુવતિનો યોગ ઇષ્ટ પ્રશસ્ય. ૨

શું છે ખોટું સુર સદન શૃંગાર રંભા સમાન,
એવી દેવી તણી પદરને પુણ્ય છે કૈંક સ્થાન?
જેકે આંખો નવ સફલતા જોઈ પામી, ન કણ્ડ,
સાધી આરે પણ નવ શક્યા સુણવા મિષ્ટ વણ્ડ. ૩

છે આનંદપ્રસર જનથી જંગલોમાં અગમ્ય,
ને આહ્વાદ પ્રખલ લસતો અખિધ તીરે વિશૂન્ય;

ત્યાં જ્યાં કોઈ સહચર નથી પૂણું ઉલ્લાસ વાસ;
ને સંગીત સ્વન મધુરતા શી સમુદ્રે અગાધ ! ૪

લાગે વહાલી પ્રકૃતિ, રતિ જો કે જનોમાં ન અલ્પ,
કાંકે આવા બહુ સમયથી થાય સંસર્ગ યોગ;
સંતાપે છે જવ મગજને ઉઘ સંસાર ચિન્તા,
ત્યારે આવું તરત છટકી ભેટવા સૃષ્ટિ લીલા;
એવું એવું અતુલવું અને કે શકું ના કદાપિ,
વણી, તો એ પણ બધું વળી ના શકું ગુપ્ત રાખી.

દુઃખ ભાર.

હૃદયે કંઈ દુઃખ અમાપ ભયું
જાણ કોણ સમીપ પ્રકાશ કરું ?
જન જીવન સ્રોત વીશે તરતાં,
નિજ દુઃખ રડી નયનો ભરતાં;

નહીં કોઈ મુણે,
તહીં રોઈ ખુણે;

ભણું ભીંજવવી તનુ આંસુ ઢિને.
બહુ ખોળ કરી, પણ કોઈ મળ્યું,
નહીં સાંભળનાર કહીં પલ્લવ્યું;
ઉપકાર કતા અનુકંપકની,
પણ બહાર હશે અથવા હકની;

નવ જાય કું,
નવ જાય સહું;

નહીં ભાર વહી પણ જાય રહું.

ઉદયમાન પ્રકૃતિ.

થયું તિમિર દૂર જે રહ્યું હતું બધે વિસ્તરી,
દિશા અરુણ પૂર્વ આ અધિક થાય તેનેમયી;
પ્રકાશ પ્રસરી રૂડો વળી દિગન્ત સૌભાવશે,
પ્રભાકર તણો અહો ઉદય થાય છે જો હવે ! ૧

વનન્ત હરિણો તણાં કુલ વિનોદથી ખેલતાં,
વિહંગગણુ વૃક્ષમાં મધુર ગીતડાં રેલતાં;
મનુષ્ય પણ હોંસથી નિજ નિન્નેદમે લાગશે,
પ્રભાકર તણો અહો ઉદય થાય છે જો હવે ! ૨

વિમુક્ત થઇ બંધથી કમલના વિલાસી ભલે,
દિરેક મધુપાનમાં સુચિર સક્ત લાગી રહે;
ભલે ધ્રુવડ પાળતાં ઉચિત જે દશા તેમને,
પ્રભાકર તણો અહો ઉદય થાય છે જો હવે ! ૩

પરાગ લઘુ પુષ્પનો પવન મંદ શીજો વહે,
 તરંગ લહરી પરે વિશદ હાસ્ય દેવી કરે;
 વિલોહી રમણીય આ પ્રકૃતિના નવા ચિત્રને,
 પ્રદાન સહભાવ અંજલિ તણું કરું **મિત્રને!**

૪

વાવે રાત્રી,

પાણી તરૂની ટોચ પર ઝળકી થયાં ઝાંખાં હવે,
અથડાય ગામ સમીપનાનો મંદ કોલાહલ શ્રવે;
ગગનમાં લાગ્યા જણાવા સ્પષ્ટ ધીમે તારક,
અધારી પ્રસરી ગાઢ જમી ગઈ રાત ભયાનક.

ચન્દ્ર નાનું નાવડું આવ્યો હતો સાથે લઈ,
કંઈ દૂર જોતામાં ગયો એ દ્રષ્ટિ પથથી નીકળી;
શાંતિ દેવી આણુ નિજ સર્વત્ર વર્તાવી રહી,
ઝીણું સ્વરે કંસારી તમરાં ગાય છે મહિમા મળી.

x

x

x

ભાગ લૂંટનો સમજી લેવા જણી સ્થાન નિગૂઢ,
પાણીદાર સજીને શસ્ત્રો આવ્યા અશ્વારૂઢ;
ભોજન પાન કરીને બેઠા લેવા સધળા વહેંચી,
થતાં બોલવું માંહો માંહે કંઈ તલવારો ખેંચી.

કુદ્ધ એક બીજ પર લાગ્યા હથીઆરો વાપરવા,
કારણ પણ જાણવા કલહતું કોઈ કરે ના પરવા;
સણ સણ કરતી ખંદુકમાંથી આવે ગોળી છૂટી,
અવયવ ભૂમી ઉપર જઈ પડતાં ખડ્ગપાતથી તૂટી.

ખૂન પાડતા ચોદા ધસતા ઉછળે હય હણહણતા,
ઢાલ સાથ અફળાતાં ખાંડાંને ભાલાં ખણખણતાં;
ઝખમી સખ્ત થયેલો તે પણ નહિં પાછો હઠનાર,
ખૂન ભરાયું આંખ મહિં ઘૂમે કરતો સંહાર.

શરીરમાંથી શોણીત ધારા ઉડે ધ્રુવારા પેડે,
થયેલ વાયલ મૃતપ્રાય થઈ કઈ કયડાતા હેડે.
ભરાઈ ખેડો હતો ધૂનતો ત્યાં મસ્તક મુજ છાતી,
ઉપર પડયું આવીને નગ્યો ચોંકી નિદ્રામાંથી.

x

x

x

વ્યોમમાં ચળકત તેજે રાશી તારા જુમખાં,
ને વિરલ તેમાંથી ઉંડા જળ મધ્ય ઉતરી નાયતાં;
સર્પ નિદ્રાવશ વિહગને પકડવા વૃક્ષે ફરે,
પાંખો થતી ફડફડ, રૂવે છે કોઈ ને કરણ સ્વરે;

ઝાડ પર વીંઝાય છે ડાળી અને ખડખડ થતાં,
આવે સપાટો પવનનો કે ભોય સૂકાં પાતરાં.

વાડ પાસે ચોરની તેમાં લપાઈને રહ્યું,
શીઆળ શીત અસહ્ય લાગ્યે રૂઢને લંબાવતું.

શબ્દ જળમાં વન્યપશુના પાન કરવાનો શકે,
ને શ્વાન ભસતાં ગામમાં ભેદે નિશાના કણુને.
શૂન્ય છે ખંડેર સામે ઘૂવડ તેમાં ઘૂઘવે,
પડ્યા ભયંકર નાદના ગિંડાણુમાંથી ગિછળે;

હર ખેતરમાં બળે છે એક નાની તાપણી,
ખેડૂત પાડે ગગનભેદી ચીસ તીણી કારમી;
વાર ચારે પાસ ભયનો અધંકાર પ્રસાર છે,
હા એકલો છું અરણ્યમાં બેલી તું જગદધાર છે !

X

X

X

આલ્પું એક મનોહરદર્શન રમણી વૃંદ વિલાસી,
જોતાં એમ પ્રતીતિ થાય છે કે સુરલોક નિવાસી;
ધારણુ નાના વિધ કીધાં છે ભૂપણુને પરિધાન,
કીધો ગાવાનો પ્રારંભ મધુર અદ્ભુત સંગાન.

મૃદુ કરતલથી તાળી પાડે ને હ્રેકાતી આસે,
ગાતાં હસતી મંદમંદને સુરખી રમતી ગાલે;
ચક્ષુ, કણુ કે ચિત્ત ન તાપે, છે સર્વ પરાધીન,
આનંદે એ રસમય ગાન વિષે ઝીલતો વિકીન.

ગીત થયું પરિપૂર્ણ અને વ્યાપી ગર્ભપાછી શાન્તિ,
 જોતામાં અપ્સરા સમૂહ તણી બદલાઈ કાન્તિ;
 વિરૂપ કેવળ અને ભયંકર છે સૌના આકાર,
 બિહામણું હસતી ત્યાં મોટા દાંત જણાતા બહાર.

બધી એકઠી થઈને આવી છેક નિકટ મુજ તીરે,
 અતુકમે પડતું મૂકે અંદર ઉચેથી ધીરે;
 જવથી ધબકે હૃદય અને શીતળતા આખે અંગે,
 આ શું કૌતુક એમ ઉઠીને વિચારતો મન સંગે.

x

x

x

રાત્રી ગર્ભ જણાણાટ કરતી પાંખ ફફડાવી ઉઠી,
 અંધારું થયું આછું નભે ઝાંખી થઈ તારાદ્યુતિ;
 લલિત રેખા રક્તિમાની શોભતી પ્રાચી મુખે,
 પારાવતો કલ્પોલ કરતાં ઊડતાં અંદર મુખે.

એક મચ્છર છેક કાન નજીક મીઠું ગણગણે,
 ઉલ્લાસમાં આવી કપોતો ને મધુર શબ્દો કરે;
 વાસ લીલા ઘાસની ને છોડ કેરૂં ધાન્યના,
 શીંગો સમીર પ્રસારતો ને ક્ષુબ્ધ પાણી હાલતાં.

પ્રેમ ચાચના.

તને ચાહે છે આ જન સમયથી દીર્ઘ પ્રિય કહે,
અને એ ઉત્પત્તિ પ્રણય તણી નિષ્કારણ થઈ;
શકાયેશે રોકી? સુખકર ખરે દર્શન તવ,
બધે સ્વેચ્છાચારી પણ તુજ કને દીન સરખો. ૧

બતું અલ્પ પ્રાણુ હય નયન તારા પર ફરે,
અભાગી સ્વીકારી હૃદય કુંળું ચાંપે હૃદયશુ;
તપેલાં સગે ને મૃદુલ કરથી સ્પર્શ કરતું,
વધારે ના ઈચ્છા, સુખ અધિક સ્વર્ગે ન સમજું. ૨

પડે મીઠા બોલો સુખ કમળથી ધર્મ વચનો,
સમાન શ્રદ્ધાથી રતિ સહિત ઝીલી અનુસરું;

અહા તે દહારો ક્યાં પણ હૃદયથી પ્રેમ ઝરણુ,
વહે ને હું તેમાં યદ્યપિ કરતો સ્નાન પુનિત.
પ્રતીતિ છે કિન્તુ નહિ નહિ કદી નિષ્કર થશે,
અમીદ્રષ્ટિ રાખી અનવરત આભારી કરજે. ૩

માનુષ.

અર્ધગયું વિહ્વર રહ્યું હતું ને તિમિર સધળે વિસ્તરી,
પ્રાચી દિશા આ અરુણ અધિકી થાય છે તેજે મયી;
પ્રસરી પ્રકાશ રૂડો દશે દિકપ્રાન્તને શોભાવશે,
મંગલ ઉદય આ થાય છે પ્રિય ને પ્રભાકરનો હવે ! ૧

કુલ હરિણનાં સ્વચ્છન્દ આનન્દે વનાન્તે ખેલતાં,
૪ક્ષો વિશેથી મીઠાં ગીતો વિહગગણ રેલતાં,
વળી ઉલટભેર મનુષ્ય પણ નિજ ઉદયે લાગી જશે,
મંગલ ઉદય આ થાય છે પ્રિય ને પ્રભાકરનો હવે ! ૨

અધને રસિલા મુક્ત અધનના કમલ કેરા ભલે,
મધુપાન માંહિ દિરેક સૌ આસક્ત ચિર લાગી રહે;
પામે ધ્રુવડ ને ઉચિત તેઓને દશા તે છો ભલે,
મંગલ ઉદય આ થાય છે પ્રિય ને પ્રભાકરનો હવે ! ૩

પરિમલ લાઈને પુષ્પને શીજો પવન ધીમે વહે,
 જળવીચી પર દેવી કરે છે હાસ્ય વિશદ મૃદુસ્વરે;
 અવલોકતો રમણીય ઉર્જાવલ પ્રકૃતિ કેરા ચિત્રને,
 કેઈ ભાવ સહિત પ્રદાન અંજલિ કેઈ હું એ મિત્રને. ૪

પ્રતાપ અને શક્તિસિંહ.

સ્થિતિ છે ગિરિના કુંજે રાગે જ્વન વહની,
દયારતી પ્રતિચ્છાયા વેગે મૂર્ધા પ્રગ્લાનણી. ૧

પુષ્પે વડે મુગ્ધભિમંદ વડે સુખીર,
ને ગાથ મંગુલ્ય નિર્ભર સ્વચ્છ નીર;
નિજ વિધીન કરતાં રૂપનિપ્રતાપ,
ને છે વધાર્યું કુદ બુદ્ધિ ચંદ્રચાપ. ૨

હસદીવારતું મોડું યુદ્ધ આજ સુવાર્યા.
સરૂ થયું તલિં રાગે કુખ્યો લેખ મહાર્યા. ૩

સુવેં યથા વિદ્યા યત્ન તથાપિ તેના,
પાતી સુદી વિગત ના રૂપત્ત તેના,
વીવાયું છે જામમયી સવળું શરીર.
તોયે કયે સ્વમહા નિરખેશ વીર. ૪

ફરજ ક્ષત્રિયની મરતાં સુધી,
 લડવું એ ઉપજી ક્યમ આ કુધી;
 અડગ ધૈર્યથી સમરાંગણે,
 અરિ અસંખ્ય ફરી વળતો હણે. ૬

એવામાં એ ઢળ્યો નીચે શસ્યસંપાતમૂર્છિત,
 પ્હેંચ્યાડયો જીવકી ત્યાંથી ધણે દૂર સુરક્ષિત. ૭

સમજતાં નિજ હાલતને નહીં,
 હૃદય જાણી શક્યું હદ કોધની;
 અહ ધરે ફરી ધૃષ્ટ હવે તહીં,
 નિરખું હિંમત કો અવરોધની. ૮

તહીં ઉભો રાણો સજલ અવલોકે નયનથી,
 વઢે તે નિઃશ્વાસ ત્રુટિત સ્વર નિર્વિષ્ણુ મનથી;
 “યયું આજે તારું નિધન સહસા આમ વસમું,
 ગયું જિડી મારું સકલ સુખ સ્વપ્ન સ્મિત સમું. ૯

બતાવ્યું તેં પાણી, સભય યુવરાજ-હિરદતું,
 (કપોલે સ્થાપીને ચરણ) હયુ માન પ્રમદતું;
 અમે તો ના કાંઈ પણ ચવન કેરા અમલથી,
 પ્રજા છુટી કીધી પરિવૃત હજી શત્રુ દળથી. ૧૦

થશે પાછી ક્યારે સમયખળથી પ્રાપ્તિ પુરતી,
 પ્રતિજ્ઞા આ મારા સફલ કરશે શંભુ ઉરની;
 ફરીથી રોપાઇ વિજયધ્વજ દુર્ગે ફરકશે,
 ન તોએ તું બેઠાણો ઉદયસુત તેથી હરખશે.

૧૧

સુખે ને દુઃખે એ અચલ સહવાસી વિરલ છે,
 હવે શું સંભારી અગર! અનુશોચ્યું વિફલ છે;
 ધણો વારી રાખું મરણવશ છે સૌ સમજું હા,
 કરે ઉંડું ઉંડું રક્ત કંઈ તોએ હૃદય આ."

૧૨

ટિપ્પણ

કમમાંથી કમ થાય.

આ કવિતા હપાયેલી કવિતામાં સૌથી પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. હપાયાની સાલ ૧૮૬૦ નો જીન. વિજ્ઞાનવિલાસ. રચાયેલી તે એથી બેત્રણ વરસ વહેલી; આ જાતની બીજી ઘણી કવિતાઓ તેમણે સં. ૧૮૫૪ માં ફારી નાખી હતી. પૃષ્ઠ ૨ લીંટી ૮ સંતાપે નહીં પણ સંતાપે લેકએ.

શુદ્ધ વૃક્ષ. પૃષ્ઠ ૩

દિવસેશ્વરકરસ્વાન્ત=સૂર્યનાં કિરણોથી યાદ્યો. પાન્ય=મુસાફર. તિર્યકુચો=પક્ષીઓનાં ટોળાં. બુદ્ધિપ્રકાશ ઈ. સ. ૧૮૬૪ ના જાનેવારીમાં આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

મેઘનાદ. પૃષ્ઠ ૪

અવિતવ્યતા=માત્રિ. હર્ષજલાવૃત=હર્ષનાં આંસુથી ઢંકાયેલું. પુરાણત=પહેલાં કરેલા. નગરસન્નિધિવર્તી=નગર પાસેનો. આન્ત=યાદ્યો. અપલા=વીજળી. નિરપેક્ષ=બેદરકાર. પ્રસુપ્ત=સુતેલું. દશગ્રીવેશ=રાવણ.

પંક્તિ ૧, ૨=અહા! આ શી અવ્યતા! શી અવિતવ્યતા! એવું એવું વિચારીને જનો મનમાં ખુશી થાય છે.

પંક્તિ ૫ થી ૮: સાતક ઈચ્છિત વસ્તુની (વરસાદની) મુખદ પ્રાપ્તિ થવાની તક પાસે છે એમ વિચારી અગાહના વ્યર્થ પ્રયત્નો બુલી જઈને હર્ષનાં આંસુથી ઢંકાયેલું મુખ હિચું કરે છે.

ટિપ્પણ

કમમાંથી કમ થાય.

આ કવિતા છપાયેલી કવિતામાં સૌથી પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. છપાયાની સાલ ૧૮૯૦ નો જૂન. વિજ્ઞાનવિલાસ. રચાયેલી તે એથી બેત્રણ વરસ વહેલી; આ ભતની ખીણ ઘણી કવિતાઓ તેમણે સં. ૧૯૫૪ માં ફાડી નાખી હતી. પૃષ્ઠ ૨ લીંટી ૮ સંતાપે નહીં પણ સંતાપે જોઈએ.

શુદ્ધ વૃક્ષ. પૃષ્ઠ ૩

દિવસેશ્વરકરકલાન્ત=સૂર્યનાં કિરણોથી યાકેલો. પાન્ય=મુસાફર. તિર્થકુલો= પક્ષીઓનાં ટાળાં. બુદ્ધિમકાશ ઈ. સ. ૧૮૯૪ ના જાનેવારીમાં આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

એકનાદ. પૃષ્ઠ ૪

ભવિતવ્યતા=ભાવિ. હર્ષજલાવૃત્ત=હર્ષનાં આંસુથી ઢંકાયેલું. પુરાકૃત=પહેલાં કરેલા. નગરસન્નિધિવર્તી=નગર પાસેનો. શ્રાન્ત=થાકેલો. અપલા=વીજળી. નિરપેક્ષ=બેદરકાર. પ્રસુપ્ત=સુતેલું. દશગ્રીવશ=રાવણ.

પંક્તિ ૧, ૨=અહા! આ શી ભવ્યતા! શી ભવિતવ્યતા! એવું એવું વિચારીને જનો મનમાં ખુશી થાય છે.

પંક્તિ ૫ થી ૮: આતક ઈન્દ્રિય વસ્તુની (વરસાદની) સુખદ પ્રાપ્તિ થવાની તક પાસે છે એમ વિચારી અગાઉના વ્યર્થ પ્રયત્નો બુલી જઈને હર્ષનાં આંસુથી ઢંકાયેલું મુખ ઉઘું કરે છે.

પંક્તિ ૬ થી ૧૨: યાકુચો મવાસી નગર પાસેના પ્રદેશમાં હતાવળો પ્રવેશ કરે છે (વરસાદની ખીકથી) અને ખીલેલાં પશુપક્ષીઓ પરિવાર સાથે ને પ્રસાંત છે એવા સ્વસ્થયે વિચરે છે.

પંક્તિ ૧૩ થી ૧૬: વીળળી જમીન ઉપર પડી અને પ્રભા (હિન્સ) રૂપી સ્ત્રી ચાહર ચોટી ગઇ એ ચાહર એ ક્રોમળદ્વય સ્ત્રીજન ખસેડી જ ન શકે એમાં વળી શો શક? અથવા શું હશે એ શક ખસેડી જ ન શકે ચોટેલી ચાહર જેમ ખસેડી ન શકે તેમ. આમાં શક ધટ્ટેજ નહીં ક્રેમકે સ્ત્રીજનનું દ્વય ધણું ક્રોમળ. આ પ્રમાણે કોઇ કોઈ અંશ અન્વયમાં એકથી વધારે સ્થળે લઇને અર્થ ખેસારવો પડે એવું સંક્ષિપ્ત લખાણ નર્મદાશંકરને ખાસ ગમતું.

લીંટી ૧૭ થી ૨૦: કેસરીઆળ જે ગિરિની ગુફામાં બેઠરકાર રીતે સુનુંહુષ તે મેઘનાદનો તિરસ્કાર કરીને ઉજળીને પ્રતિધ્વનિ કરે છે અને ધડી વિરમતું નથી. પૃષ્ઠ ૫ લીંટી ૭ પ્રભવ તદ્દગિરિકેરી વાંચવું.

લીંટી ૨૧ થી ૨૪: મેઘનાદ રાઘવાનુજ (લક્ષ્મણ) નો પ્રતિસ્પર્ધી, એ સુલોચના સતીસહ વિલસનાર યુવક, એ દશગ્રીવેશ રાવણનું સ્થાન સાચવનાર, જેણે સ્વ-પરાક્રમે સહુને છક કીધાં એજ આ મેઘનાદ.

‘મયુરકંઠ ગ્રહે નવી મિષ્ટતા’ આ લીંટી સ્વ. કવિ ત્રિભોવન પ્રેમશંકરે વિભાવરીસ્વચ્ચના અર્પણપત્રમાં હવારી લીધી છે. મેઘનાદ ‘સુદર્શન’ અને ‘અન્દ્ર’ બંનેમાં છપાયેલ છે.

સિંહનાદ પૃષ્ઠ ૬.

લીંટી ૯ થી ૧૨: જે હાથી મજબુત ગ્રાડને ઉખેડી નાખે, જેના ગાંડસ્યલ પાસે ભમરાઓ ગણગણતા કીડા કરે છે, જેને ખાંધેલી સાંકળ ઉમા રાખતા શક્તી-મતી નથી થતી તે ગજેન્દ્ર પણુ સિંહનાદ થતાં ધડીક તટસ્થ હોવા રહે છે.

લીંટી ૧૩-૧૪ ગાય વગેરે સૌ આગ્ય પશુઓ ઉઘાં પુછડાં કરીને ઉંચુ મોડું રાખીને પોતાના બચાવ અર્થે ખનતી હતાવળે દોડે છે. વ્યાધ-શીકારી.

લીંટી ૧૯-૨૦: આ માણીઓના વિકરાળ તૃષાર્ત મુખમાંજ ાહી પડે છે

પ્રખંજન = વન.

હલ્દી લીંટી=હમણાં (ચોડી વાર) એ જરા વળગી રહ્યાં છે એટલું જ પ્રવાંજ લેધએ અને પડી જશે એજ નકકી વાત છે.

શીલરક્ષા પૃષ્ઠ ૮

લીંટી ૩-૪: જ્યાં નિકટ નહીં આલિંગે=આલિંગવા કરે છે ત્યાં.....ને આ કામાતુર પણ ઝટ ધસી વાંસે ગયો.

લીંટી ૧૩-૧૪: હે (હાથે આપઘાત કરીને શતખંડ બનેલ) સત્તારી! તને શતધા ધન્યવાદ ધટે છે. કેમ કે તું એવી કૃતિ કરીને સમ્રાજ્ય કુળને શોભા આપે છે.

લીંટી ૧૫-૧૬: આ શાંતિને સમયે ખરેખર આહ્વાદક તરવરણ ઝીણું મધુર સંગાન અમને સંભળાવીને તારી એ (વાયુ) પ્રશંસા કરે છે.

લીંટી ૨૩ થી ૨૪: રખે હૃદયમાં સંતાઈને મને હસતી તો નહીં હોય એમ માનીને નિરોધ હૃદયને ય એણે ક્ષુબ્ધિત કરી મુક્યો.

નિવાપાંજલી પૃષ્ઠ ૧૦

સંવત્સરના સમાપ્તિ દિવસો=દીવાળીના દિવસો.

લીંટી ૪: હા! તેજ આ ખરાબ દિવસ જ્યારે તું અમને તણ ગયો.

જીવન=મારા સ્વ. ઓરમાન બાઈ જીવનરામ પ્રસુરામ જન્મ સં. ૧૯૨૧; મરણ સં. ૧૯૩૫ ના આસો વઢી ૧૪.

આશ્રુતિ શ્રવણ પૃષ્ઠ ૧૧.

લીંટી ૩ જ એ પહેલી અને લીંટી પહેલી ત્રીજી લઈને અન્વય કરવાનો છે. ૧. નદ્રા વિહરેત થઈ=નયન હવડતામાં, આખી અવનિ શાંતિને બોળે હજી હૃદય છે ત્યાં.

લીંટી ૯-૧૦ હરિતવન=હીલાંવન. ઉપક્રોધમદ હૃદય=ક્રોધ ઉપર ધ્રુવવતો સમુદ્ર.

તટસ્થ સરિતના વિહંગને-અને બે કાંઠે પુરી બરેલી આવી નદીમાં સપાટી ઉપર ચાંચ બોળતાં અગર સપાટી નજીક હડી કંલોલ કરી રહેલાં પંખીઓ.

તટુપવને પૂરિત સ્વને=અને જેમાં સુસવટ થયા કરે છે એવાં વૃક્ષાવાળાં ઉપવન.

લીંટી ૧૫: કૃતિઓ=કપલી જ પંક્તિમાં વર્ણવેલાં કૃદરતી દરેકો. સંગઘીન=એકસા.

લીંટી ૧૯: તવ=ત્યારે

લીંટી ૧૮ માં પણ ખરી રીતે અવિતો ચોંકાવે મૃદુલ સ્વર આવી તવ તદા, અસર સહસા થાય તેથી નવિન એ પ્રમાણે અન્વય લઈને અર્થ કરવાનો છે.

છેલ્લી લીટી વિપક્ષા નહીં પણ દ્વિદ્રષ્ટા. હે પ્રિય, આ તવ પ્રિય પોતાની દ્વિદ્રષ્ટાના જવાબમાં વિષય (દૃષ્ટિવિષય મનોગ્રાહ્ય વિષય) તરીકે નિરાશાજન પામ્યો છે.

તપોવન પૃષ્ઠ ૧૩.

લીટી ૧-૪: સચ્ચગ્ દૂર = પુરતે છેટ આ એકાંત રમ્યસ્થલમાં આવેલું તપોવન દૃષ્ટિને સન્તોષથી બરે છે.

લીટી ૨૫-૨૬: નીલકંઠ = મયૂરો. પરિચારકો = નોકર. શાખા મુગો = વાદરાં. એ તાદ્રશ સ્થાનથી = આવા સ્થાનથી. કંઠાય = લાણી કરે છે, આપે છે, પ્રસરાવે છે.

દર્શો માનસ (મન) પુષ્પભૂ જુવે છે; સૌ મલિન વિકારો રામે છે.

અરે આ ભારતના હુર્બોગ્યનો કાંઈ પાર નથી કારણ કે જ્યાં મન પુષ્પયશાળી થાય અને મલિન વિકારો શાન્ત થાય એવા ઉપર વર્ણવેલા તપોવન જેવા સ્થાનનો હાલમાં કોઈ સ્થલે સાક્ષાત્કાર થતો નથી એટલે માત્ર આંખથી નહીં પણ કંપના દૃષ્ટિથી જોઈને મન વાળવાનું જ રહે છે.

પુષ્પ ખાણુ વિલાસ- પૃષ્ઠ ૧૬.

શ્રી કાલિદાસ કવિનું રચેલું પુષ્પખાણુ વિલાસ નામનું સંસ્કૃતમાં કાવ્ય છે. આ કાલિદાસ રઘુવંશ આદિનો કર્તા પ્રસિદ્ધ કાલિદાસ નથી. તે કાવ્યનું આ સમશ્લોકી બાધાન્તર છે. મૂળમાં શ્રી કૃષ્ણનું ગોપીઓ સાથેની શૃંગાર ક્રીડાનું વર્ણન છે. સંસ્કૃત મુક્તકોની બાધાજ બહુ સરલ નથી અને એનું સમશ્લોકી બાધાન્તર ગુજરાતીમાં કરતાં બાધાન્તરકારને કેટલીક કિલબ્દ શૈલી વાપરવી પડી છે. કર્તાની રચના દૂરાવધ વાળી હોવાથી અમે દરેક શ્લોકનો અર્થ સરલ ગદ્યમાં આપ્યો છે.

ગોપીઓએ જાતે સ્વછંદથી કરેલાં આલિંગનોમાં હંઆ સ્તનો સાથે ધસાતાં ખરેલ ચન્દનની રજવાળાં જેનાં અંગોમાંથી મુગન્ધ વહે છે એવા તથા જગરણથી જેની ખેડ આંખો લાલ થઈને પ્રભાતના લાલ સૂર્યની શોભા ધારણ કરે છે એવા-વેણુ વગાડવાના રસીયા અને જરોના (વ્યભીચારીઓ) અગ્રણી (શ્રી ભગવાન) તમારી રક્ષા કરો.

નં. ૨ અમૃત્યુ ચુવતીઓ સાથે નંદપુત્રે (કૃષ્ણ) ને રમણ ક્યું છે તે એનું વિચિત્ર ચરિત્ર સર્વ જગતમાં જાણીતું છે. તે ચરિત્રના આધારે સરસ ગૃંગાર કાવ્ય રચવા મારી ઈચ્છા છે. માટે એ કાર્યમાં શારદા પ્રસન્ન થાઓ.

નં. ૩ ન્યાં જતાં નજરે પડયો ત્યાં બેઠે નેત્રો ખીલી હઠ્યાં. અને એકાન્ત સ્થળમાં એને મળતાં બધાં અંગોમાં રૂવાડાં હોમાં થઈ ગયાં. પછી સ્તનને પકડવા ન્યાં એ તૈયાર (હર્ષિત) થયો ત્યાં આખું શરીર કંપી હઠ્યું અને ન્યાં તેણે કંઠમાં આલિંગન કર્યું ત્યાં નાડી પણ ઢીલી થઈ ગઈ.

નં. ૪ તે પાસેનાં માણસોને છેતરવામાં હુશીઆર મૃગનયની કમળ જેવાં સુંદર સુખથી મંદમંદ સ્મિત કરીને હયા અને કઠિન સ્તનો ઉપરથી સુંદર કપડાને સરવા દઈને તથા હાથને લાંબો કરીને આંખના ખુણા પાસે ગાલ ઉપર સુકીને હમણાં મારા તરફ આવથી જુઓ છે.

નં. ૫ હે અબળા આ માધવી સતાઓની વચ્ચે છિદ્ર વગરનું કુંજ અહ જો. ન્યાં ખરેલાં કુસના ઢગલા પડયા છે. વિલાસી સ્ત્રીઓ કદાપિ કાંઈ ત્યાં જાણે નહીં. તે પણ કાયલના ખવાળેમાં ઢંકાઈ કાઠિલકુન્નમાં જ અપી જવાતું.

નં. ૬ હે સખી તું શા માટે એ જંગલી પોપટ પછવાડે બેઠે છે? કારણ કે એ પોપટ તારા લાલ હોઠ ઉપર એને બોલાતાં કુલ ધારીને આંચ મારી છે વળી એની પાછળ દોડતાં તારી વેણી છુટી ગઈ છે, થકના પરસેવાથી આંહો સુંકાઈ ગયો છે અને કાંઠાથી તારું શરીર વીધાઈ ગયું છે છતાં હાથ હાલતાં કંઠેણના અવાજે થયા કરે છે એ પ્રમાણે શા માટે તું એ પોપટ પાછળ દોડે છે? આ જોતો ખરી, તારી નાની નણુંદ અહીં કુલો નીપી રહી છે? (આ રાખેની પાછળ એવો ધ્વની છે કે તારી નણુંદ અહીં આવી છે માટે હવે તારા નરને ઓડીને ચાલી આવ. અને નરરમણચિહ્નો ઢાંકવા પોપટ માથે નાખ્યાં છે.)

નં. ૭ હસ્તવિટપન્નાખા જેવો હાથ-ખાંડોનો ભાગ સ્પષ્ટ છે.

નં. ૮ હાથ! નાથ વિદેશ જશે એ વિચારથીજ અતિશય ચિન્તા થાય છે અને હે શશિમુખી સૈને હર્ષ આપનાર ચદ્રમા મને શત્રુ જેવો લાગે છે. કાયલના મીઠા આલાપ વિચાર લપ્તન કરે છે અને હિવાનમાંથી આવતી વાયુની મંદ લહેરો માણને હરી લે છે.

નં. ૯ હે મિત્ર! ચંદ્રમા પંક્તિમાં સુતો છે; ત્રિયાએ સુખચંદ્ર કરકમલમાં રાખ્યો છે. મોતીની નિર્મલ સેરો કમળની જોડમાંથી નીકળી (આંખમાંથી આંસુની

ધારા વહી) હેમની લતા ધવલતા પામી (પ્રિયાનું શરીર શીકું પડી ગયું) જે મૃત્યુ કળીના સ્પર્શથી નવાં કુલોની માળા પણ કરમાઈ જાય છે (બેસ્તનેતા સ્પર્શથી માળા સુકાઈ જાય છે (જવરની નિશાની) આ ઉત્પાત પરંપરાથી મારી મુસાફરી અટકી ગઈ. (કોઈ પણ જાતના ઉત્પાત થાય ત્યારે મુસાફરી ન કરવી એમ માન્યતા હોવાથી પોતાની બાવિ મુસાફરીની બીકે પોતાની પ્રિયાની થયેલી હશાને હાથાત રૂપે વર્ણવી છે.

નં. ૧૦ શરીરનો તાપ શાંત કરવા માટે નવી કુંપળોથી રચેલી શય્યા પણ માત્ર જેના હસ્ત ક્રમળતા યોગથી કરમાઈ જાય છે તે કામદેવ રૂપી અગ્નિથી અત્યંત બળતી કોમલાંબીનો પરિતાપ કેાણુ વર્ણવી શકે ?

નં. ૧૧—હે દ્વિતિ, તારાં બન્ને નેત્રક્રમળો ઘણાં કરમાઈ ગયાં છે; અને કંપાળ ઉપર પરસેવાનાં મોતી જેવાં બિન્દુઓ બાઝ્યાં છે. આ ચાંદનીમાં પણ તું ખુબજ હાંફે છે એ ઉપરથી મારે માટે વ્યર્થ જવા આવવાને લીધે હે સુતનુ! તું થાકી ગઈ હશે. (મતલબ કે તું મારે માટે જવાને બદલે જાતેજ કીડા કરી આવી છો)

નં. ૧૨ જેનાં જંગલી હરણુ જેવાં નેત્રો છે તે ચક્રવાકી જેવી પ્રેમ વિરહિણી-રાગે ચક્રવાકીશી-ચક્રવાકી જેમ વિરહથી ઝુરીજ મરે છે તેવી વિરહાસહિષ્ણુ-દુઃખદાયી વસંતમાં વિરહ અસહ્ય લાગવાથી મરવાની ઈચ્છાથી નવાં પાનની અગ્નિના પુંજ જેવી લાગતી શય્યામાં સુતી છે.

નં. ૧૩ મીઠા બોલી કાયલની મીઠી વાણીની કૂરતા, પૂણિમાના ચન્દ્રની તીક્ષ્ણતા, દક્ષિણ વાયુ એ બધા હવે એ બાપડીના મરણની તૈયારી કરે છે પણ ખડ હલનાં તારા આવવાની શંકા ઉત્પન્ન થવાથી જ એ (મરણ) ન થયું.

નં. ૧૪ સ્પષ્ટ છે. બીજી પંક્તિનો અન્વય-હંડા નિર્વાસ નાખ નહીં, નવી માલિકા સુકાય છે. ત્રીજો-હે તન્વી શય્યામાં નવ આળોટ, તનનો રાગ ભુસાય છે.

નં. ૧૫ કોઈ સર્વ જનોને પ્રિય લાગે એવા વલાસ કરનારી વિલાસીની-એ સખીઓના મંડળ વચ્ચે ચંચળ આંખ અને ભ્રમરની સંજ્ઞાથી પોતાની સાહેલી સાથે બાપણુ કરતાં આંખમાં ઝટ આંજણુ આંજ પોતાના સ્થૂલ કુચ ઉપર રહેલી રતનની માળાને લાડીના છેડાથી ઢાંકી દીધી (સંજ્ઞા દીકાકારના કહેવા પ્રમાણે એવી છે કે ચન્દ્રમા અસ્ત થયા પછી બધે અધકાર છવાઈ જાય અને ઘરના દીવા પણ કંડી જાય ત્યારે હું સંકેત સ્થળે આવીશ.)

નં. ૧૬ સ્પષ્ટ છે, પણ પ્રવાહથી ચડીઆતા છે. કદ કોઈનદથી, વહોળ નેહ પદ્મકળીઓથી, અધરો બિમળથી અને મુખ ચન્દ્રથી ચડીઆતું છે.

નં. ૧૭ વ્યાજ સ્તુતિ છે. ખરી રીતે માફ કામ કરવાને બદલે જલે કીડા કરીને તું યાકી ગઈ છે એમ દૂતિ ઉપર આક્ષેપ છે. (જુઓ શ્લોક ૧૧ ૪ ચોથી લીટી હું કાજ નવાથી હે સુકુમારી તું યાકી હશે)

નં. ૧૮ સ્પષ્ટ છે. ઈર્ષ્યાથી ક્રુપિત થએલી માનિનીનું વર્ણન છે.

નં. ૧૯ ગૂઢાલિંગન વગેરે ને લીલા પહેલાં કરેલી તે હવે સ્વપ્ન સરખી થઈ ગઈ અને કોઈ વખત ચાત કરવી એ દુર્ધટ થઈ ગઈ છે પણ મને એનું દુઃખ નથી પરંતુ તારું દર્શન દુર્લભ થયું એથીજ દુઃખી છું.

નં. ૨૦ ને સુંદર સ્ત્રી પોતાના હસતા મુખથી કંઈકી ચંદ્રમાં લગ્નત ઉત્પન્ન કરે છે, વાણીથી ધરના પોપટની સુંદર વાણીની નિન્દા કરે છે, જેના નિશ્વાસ અંબુજ આમિહિત-કમળની સુવાસ વહી આવતા પવન કરતાં પણ વધારે કોમલ સુગંધી છે, તેજ વિરહની દશામાં એકાન્તમાં ચન્દ્ર, પોપટની વાણી, કમળ વગેરેથી હલકી અતિશય દુઃખી થાય છે. (એટલે ચન્દ્રાદી પોતાનું ઘેર લેતાં હોય એવું લાગે છે એમ કલ્પના છે.)

નં. ૨૧ સ્પષ્ટ છે.

નં. ૨૨ તારા ઉપર મને બહુ સ્નેહ છે' એમ તમે કહેતા હતા તે સાચું છે. કારણ કે સવારમાંજ મને જોવાની હોંશથી તમે ઘેર આવ્યા છો. અને મારા ઉપરનો રાગ તો કેસરી છાપ રૂપે આ હૃદય ઉપર દેખાય, વહેલા નગ્નયાથી આંખમાં લાલાશ રૂપે દેખાય અને અળતાના રસથી આ કપાળમાં દેખાય (મતલબ કે રાત આખી ખીજે રમતાં ખીજ સ્ત્રીના કેસરી તિલકની છાપ છાતીમાં પડેલી છે, ખીજની પાટુ વાગેલી તેનો અળતાનો રંગ કપળને લાગેલો છે અને આંખમાં ઉત્તરારાની રતાશ છે, એજ તમારો રાગ મારા ઉપરનો ખરું ના!)

નં. ૨૩ હે વલ્લભ આ વસન્ત સમયે એકએક પરદેશ જવાની ઈચ્છા રાખો છે પણ મને હવે તાપનો કે બધ નથી કારણ રાતે રાતે કૌસુમેને શ્રેષ્ઠ ગંધ હરતા વાયુની સરો સાથે વિદ્યુની સ્વચ્છ મરીચિ પંક્તિ આખા અકાશમાં ખીલી રહે છે. (ઉપરનો અર્થ રાતની સુગંધી પવનવાળી ચાંદનીથી દિવસનો તાપ શાંત થઈ જશે. અંદરનો ભાવ એવો છે કે આવી ઋતુમાં વિરહીણી છત્રીજ શી રીતે રાકે? એટલે પ્રાણ નીકળી જતાં વિરહની વેદના લાંબા વખત નહીં વેઠવી પડે)

રમરણુ ખાધા, પત્ર, નિર્જન, દુઃખભાર, હૃદયમાન પ્રકૃતિ અને
વેરાની આળસાં કાવ્ય કવિએ અવસાન પૂર્વે થોડા કાળે રચેલાં અને
વસાત પછી અંદા માસીકમાં એક સાથેજ પ્રસિધ્ધ થયાં હતાં.

રમરણુ ખાધા પૃષ્ઠ ૨૭ કડી ૮ લીટી ૩ નિયમ બળતા અંશ=નિયતિ
ના હૃદયતના બળનો અંશ પણ મારામાં જો અત્યારે હોય. કડી ૧૦ લીટી ૩
હતાંત તારેં તીષ્ઠું ખડગ કાંતો જલદી પ્રહર-કેંકરને મને હાણ.
હૃદયમાન પ્રકૃતિ પૃષ્ઠ ૩૫.

આ અને 'માનુષ'નું વસ્તુ એકજ છે. માત્ર વૃત્ત બદલાયેલ છે. હૃદયમાન
કૃતિ અન્ધમાં સંવત ૧૯૫૫ માં છપાયું, ત્યારે 'માનુષ' હાથની લખેલી
૮ છાંદમાંથી મળ્યું છે અને રમ્યા સાલ સં. ૧૯૫૨ મુદ્દેલી છે. બન્નેમાં
ખાતનું વર્ણન એ વિષય દેખાય છે પરંતુ પ્રભાકર એ શબ્દમાં સ્વેપ છે ખાવ
જે પાણુ પ્રિય છે. બન્ને કાવ્યો સાથે વાંચવા વાચકોને વિનંતિ છે.

વાવેરાત્રી પૃષ્ઠ ૩૭. સંવત ૧૯૫૩ કે ૫૪ ની દીવાળીમાં અમરેલીથી દોઢ જે
હિલ દૂર આવેલી એક જળપુર વાવ છે ત્યાં લેખકે રાત્રી ગાળી હતી તેનું આ
શું મનોહર કલ્પના મિશ્રિત વર્ણન છે.

પ્રેમયાચના પૃષ્ઠ ૪૧ આ કાવ્ય જીની નોટમાંથી મળી આવેલ છે. આ
કાવ્ય અને પ્રતાપ શક્તિસિંહની પહેલી આઠ કડી અને માનુષ માસીકમાં
ગટ થયેલ નથી. એ સિવાયની બધી કવિતાઓ જુદા જુદા માસિકમાં
પાઠ ગયેલ છે.

પ્રતાપ અને શક્તિસિંહ પૃષ્ઠ ૪૫

આ અંક કાવ્ય અપૂર્ણ રહેલું જણાય છે. એમાંની છેલ્લી ચાર કડીઓ 'ચેતક'
નામથી રમરણુ ખાધા, વાવે રાત્રી વગેરે કવિતાઓ સાથે છપાયેલ હતી.

કડી ૪ છેલ્લી લીટી. નિરપેક્ષ=ખીન કોઈની કશાની, મદદ વીરતા કે કશીએ
રોક્ષા વગર પોતાની જ વીરતા ઉપર મુજબારો. કડી ૬ ની કંધી=નકારી બુદ્ધિ.

કડી ૭ મી રાસપાત મૂર્છિત-અસંખ્ય બાણો (અને ખીન રાજાસનાધાથી
રીને અતે મૂર્છિત.

કડી ૮ મી-પોતે પાછો શુદ્ધિમાં આવ્યો અને હકીકત-દાસવ સમનર્થ એટલે
રેટ્યો તો કોઈ એને વ્યાપી ગયો કે ન પુછો વાત. અહા! જોઈતો ખરો આવો
વરોધ કરવાની હિંમત ફરીવાર ધરે એવો કોણ છે ?

કડી ૯ મી અવતરણ ચિહ્નથી શરૂ થતાં વાંદ્યા મરેલા થોડા ચેતક સજાખીને મતાપે કહેલાં છે.

કડી ૧૦ બતાવ્યું તે પાણી વગેરે યુવરાજ (સલીમ)ના હાથીના કપોર (ગંડસાલ) ઉપર પોતાના પગ ટેકવીને તે અતિશય હનુમત એ હાથીનું માન હરીને તાંડ પાણી બતાવ્યું. જો કે ગમે (શત્રુહણથી વીંટાએલા) તેા યવનનં અમલમાંથી પ્રજ્ઞને સ્પર્તા કરી શકેલા નથી અને હજી શત્રુહણથી-જેવા હલ તેવા-પરિવૃત્ત રહ્યા છીએ.)

કડી ૧૧ યશો પાછી વિ. મારા હરની આ પ્રતિજ્ઞા શંભુ ક્યારે સંકલ્પ કરે ઉદયસુત-હું રાખા ઉદય સિંહનો પુત્ર પ્રતાપ.